

શોધ.

મોહન શુક્તિ.

મુદ્રિત સ્થાન આના.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પ્રશાસન

[ગુજરાતી કૌપીરાહટ વિભાગ]

અવકાશ

૨૧૫૫૩

કિંમત ૦.૪૦.

મથનામ

૨૧૫૫

વર્ગિક

૩-૧૩

શોધ.

મોહન શુક્લ.

મૂલ્ય ચાર આના.

પ્રકાશક :

ભાનુભાઈ ર. વ્યાસ,
C/o. પો. બો. નં. ૫૫૧૩
મુંબાઈ-૧૪.

જાપ્તાયું :
જાન્યુ. માર્ચ ૧૯૩૬

સર્વ હક્ક
લેખકને સ્વાધીન.

પ્રકટ થયું :
જુલાઈ ૧૯૩૬

આ વાર્તાનાં બધાં પાત્રો
તદ્દન કાલ્પનિક છે.

મુદ્રક :

મગનલાલ મ. પુરોહિત,
પુરોહિત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ,
શ્રીકાંટા રોડ-અમદાવાદ.

શાન્તુભાઈને—

એવો હતો ઉનાળો

જ્યારે તરૂં બધાં પર્ણહીન, અબ્રહીન પ્લેટિનમ્ આકાશે
પાડે ચિત્રણા, વિચિત્ર મનોવૃત્તિના ફગણા જેમ, પ્યાસે,
અપૂર્ણ રહેવાની જે, માત્ર પ્રકાશ એ કાળો
ઢોરી જતો અજ્ઞાતજ્ઞાત જિવંત વિનાશે—
એવો હતો ઉનાળો.

ત્યારે હૃદય આરે,

ભાંગી પડી મૂર્તિઓના ક્યારે ક્યારે

થૂના ધૂળ ઇંટોડાના ઢગલા ભારે

તપી રહ્યા મૂક, આંખો ભમે વારે વારે,

કરી બંધ 'બૂક', વહ્યો ગૂઢ પ્રવાસ પુકારે;

ત્યારે તમ ધૂળ

ફેલી ફર ફર;

ચરણ મારાં બે, અહીં શાને ચાર ? એ વિચારે

ઊંચું નેતાં, મળે આંખોય ચારે :

એ ઓળખાણને આધારે

આખી વાત તમને આપવી મારે.

સપ્તર્ષ

તા. ૭-૧-૩૬

ક્ષમાપના.

હરેક જીવનને તેનું વૈયક્તિક તત્વજ્ઞાન હોય છે; તે પણ માણસ, માત્ર તત્વજ્ઞાન પ્રમાણેજ નથી જીવતું. તે ભૂતો ઉપર પણ જીવે છે. તે તત્વજ્ઞાનને ભૂલીને પણ તત્વ જાળવી રહે છે.

જગજીવનનાં પાત્રમાં મેં એવું બનાવવા તો પ્રયત્ન કર્યો છે કે, સ્ત્રીનાં રૂપનાં આકર્ષણ પાછળ પણ એક અચૂક તત્વજ્ઞાન છે: પણ જીવન જ્યારે એ જ્ઞાન પામ્યા છતાં રૂપનાં આકર્ષણને સંતોષી યા છોડી શકતું નથી ત્યારે મન થાકી જાય છે, અને વિરતિને રસ્તે વળે છે.

તત્વજ્ઞાન માનસીક ધોરણે છે. જેમ અન્ન જીવાડે અને મરે પણ છે; એમજ તત્વજ્ઞાન પણ કરી શકે-કરે છે. તત્વોના જ્ઞાન પાછળ કેટલીક વાર બિભત્સ નિહિંતુ ક્ષણિકતાજ દેખાય છે, ત્યારે અનંતકૃષ્ણોની કામના રાખનાર માનવચિત્ત આઘાત અનુભવે છે.

પોતાના સ્વભાવમાં જીવનનું એક રહસ્ય જોતો જગ-જીવન જ્યારે તેની પાછળ ડોકીયું કરે છે ત્યારે નક્કર વર્તમાનની ક્ષણિકતાજ જીવે છે. શા માટે? એ ખબર નથી. વિશ્વ રહસ્યોનો ઉકેલ મારી પાસે નથી. એ રહસ્ય છે એટલી બધા માફક સમજણ છે.

એ પણ વાતો રૂપેજ કહી છે. તેની અનીતિ યા અસ્પષ્ટતા અને વ્યાકરણની ભૂતો માટે તો મારા, વિદ્વાન ગુજરાતી ભાષાના વિવેચક ભાઈઓજ માફી મગાવશે. હું નહિં માગું.

રોધ

“આશાનાં જલ છોડી ક્યાં વસવાટું?”

મારી વહાલી સુભદ્રા !

મેં તને પ્રથમ જોય ત્યારે આખું દૃશ્ય જગત સંધ્યાના રાતા રંગમાં ઝખકોળાઈ ગંભીર દુઃખભયું લાગતું; અને જ્યારે બજારોમાં ઝળહળતા અને ઘરોમાંથી ટમટમતા દીવા હૃદયને આ દુઃખ ભેદી કોઈ બેપરવા ઉદાર સ્વચ્છંદ જીવન જીવવા આકર્ષતા હતા, ત્યારે તેં એનેજ ઉત્તેજિતું રિમત કર્યું. તારું યૌવન ન્યોછાવર કરવાની, કોઈ બેપરવા ભવિષ્યની કાંઈ ચિંતા વિનાનાં વિલાસી કુદ્દલ યૌવનમાં, તારું એવુંજ યૌવન ભૂલી જવાની અતૃપ્ત તૃષ્ણા તારી આંખોમાં તેજનાં નૃત્યે નાચી રહી'તી. તોફાનના તરંગોમાં મારું હૃદય ઘસડાઈ રહ્યું હતું. એ તો આપણું પ્રથમજ મિલન, ને તેય તે આંખોનુંજ છતાં આપણે એકબીજાને ઓળખતાં અને સંબંધી થઈ ગયાં હતાં.

પછી તો હું ઘણીયેવાર તને જોવા, મળાય તો મળવા, દિવસે નિકળતો ત્યારે તું તારા ઉજ્જડ જણાતા બંગલાના પાછળના કમ્પાઉન્ડમાં પડતી મેડીના છેલ્લા ખૂણાની ખારીએ બેસતી. તારી આંખોનાં સ્થિર તેજ બિન્દુઓ એ શિયાળાના ઉદાસ બપોરના ઢંડા પવનના ઝપાટામાં ફિક્કાં પાંદડાંઓ ખેરતાં લીમડાનાં ઝાડની ડાળીઓમાં ચિંતિત જણાતાં; ને હું એ નિર્જન કમ્પાઉન્ડમાં ઝાડનાં સૂકાં ઝાંખરામાં રહી ગએલાં પાંદડાં પરની ધૂળ જોતો થંડી છતાં.

બળતા તાપમાં ઉભો રહેતો, ત્યારે આપણે ઘણાં પાસે આવ્યાં હતાં. હવે તો જે દમ્બા હતી એ જ્વલંત રચનામાં વિંટી વિનાશને અપૂર્વ સુખ ગણવા સુધી પૂર્ણ, પરિપૂર્ણ, સુખ માણવા, મૂર્ત રૂપે જોવા, અંતરમાં રમી રહી હતી. પણ એ દિવસો વિચિત્રજ હતા.

એક દિવસ કોણ જાણે શાં એ કારણથી તેં મને ત્યાંજ રાખી રાખ્યો. અમસ્તો હું લીમડે ચડી તારી બારીની છેક પાસે—સામે જેસી વાતો તો કરતોજ, પણ તે દિવસે તેં મને અંદર આવવા કહ્યું. હું નીચે ઉતરી ત્યાંની નીચેની બારી, ને માળની પાળી ઝાલી, ચડી તારી પાસે આવ્યો, ત્યારે તેં હાથ ધર્યો. ધ્રુજતા હાથે મેં એ પકડ્યો : ધગધગતો ને અત્યંત સુકોમળ એ હતો. છાતી જાણે મારા કાનમાંજ ધડકી રહી હતી. મારી નસોમાં લોહી વેગથી દોડી રહ્યું હતું; ને તેં મને ઉપર ખેંચ્યો. ઉપર ચડીને હું છેલ્લો પગ ધરી બારીમાંથી તારી નાની ઓરડીમાં પડ્યો ત્યારે તેં હાથ પહોળા કર્યા ને મેં એટલાજ રનેહથી, મોહથી, કે આકર્ષણથી તને મારા હૃદય સાથે દાખી દીધી. તારું સુકોમળ હૃદય મારા હૃદય સાથે ધડકી રહ્યું હતું. તૃપ્તિથી તારી આંખમાં આંસુ આવી રહ્યાં હતાં. તારા બળતા હોય તેવા 'સુકા' રાતા અધર સુરેખ, હિત્સુક લાગતા હતા. મેં તેની ઉખાને—મૃદુલતાને એક દીર્ઘ ચુંબન કર્યું. જગત આખું જાણે મારામાં કેન્દ્રિત થયું હતું ને ઓઠમાંથી હૃદય બહુ રેડાઈ રહ્યું હતું. પછી એક ચિર આલીંગનમાં આપણે પાસેમાં પાસેના પલંગની મૃદુતામાં પડી રહ્યાં. જ્યારે સાંજે કોઈએ તારું બારણું ખખડાવ્યું ત્યારેજ હું દુઃખી ચંત્રવત ગયો. ઘણાં દિવસો એવા વહ્યા, પછી લોમડાનાં પાન બેઠાં ને પીપળનાં પાન ખર્ચાં ત્યારે ધગધગતા ઉનાળામાં એનો અંત, અને જે તોફાન હૃદયને આકર્ષતું હતું તેનો આરંભ થયો. તે આપણાં હૃદયે અધુરાં તૃપ્ત થયેલાં શરીરને વિલાસના બેદરકાર જીવન માધુર્યમાં ઘસડી ગયો.

સંધ્યાકાળ પહેલાંના જેવોજ રાતો, પ્રથમ સ્મૃતિને જાગ્રત કરતો હતો ને એ રતાશમાં પીપળનાં સુકાં પાનડાં વિનાનાં ઝાડ, મંદ મંદ હલતાં, આપણી મૂળ ઇચ્છા-તૃષ્ણાની અતૃપ્તિની વાત હૃદયમાં સળગાવતાં હતાં; ત્યારે આપણે બારીએ ઊભાં હતાં. ત્યારે તારી તેજસ્વી આંખોમાં પાણી ભરી તેં કહ્યું કે “ મને દૂર લઈ જ, આ બધા ગમગીન શૂન્ય જેવા વાતાવરણથી દૂર કોઈ ગાઢ સુખની તંદ્રામાં લઈ જ !” મેં રોતા, ધડકતા હૃદયે મારી ગરીબીની વાત કરી ને તેં તારી એકલી માલિકીના દ્રવ્યની વાત કરી એ ધરી દીધું. મ્હારો મ્હોરો આનંદની નિશ્ચિંતતાથી ઝખ્ખી ઉઠ્યો. જાણી તેં ગાંડા સરખા ઉત્સાહથી મને આલીંગન કયું અને ચુંબન કયું. એ હૃદયનો ધડકાર અને ચુંબનની મૃદુલ તૃપ્તિ, મને સુવર્ણ રચેલા ભવ્ય વિભવમાં મુર્છિત-તંદ્રિત સુખ માણવા બેંચી ગયાં. ને એજ વખતે આપણે બારીએથી ઉતરી પાછળને છીંડેથી નિકળી મોટે રસ્તે ચડી વિજળીના તરતજ પ્રકટેલા દીવા નીચેથી પસાર થતાં શહેરની વસતીમાં મળી ગયાં. ત્યાંથી આપણે મોટર ભાડે કરી અને નિકળ્યાં. શહેરનાં અસંખ્ય માણસોના અવાજ, વાહનોના અવિરત ગડગડાટ, અને આંખો આંજી દેતા પ્રકાશમાંથી ઝપાટાબંધ પસાર થતાં, આપણે બહારના ભાગ તરફ ચાલ્યાં. પાછળ દીવાઓ સળગતા'તા. મોટરના એન્જિન વિના બધું શાન્ત હતું. ઉપર અસંખ્ય તારાઓ હતા ને આપણે અમાપ અંધકારમાં જે નાની લાઇટથી તેજ પાડતી મોટરમાં આગળ વધ્યે જતાં હતાં. બીજે દિવસે બપોરે આપણે આ શહેરમાં પહોંચ્યાં ને હોટેલમાં રૂમસ ભાડે લઈ રહ્યાં-જમ્યાં, ને પછી હૃદયે હૃદય ચાંપી સૂઈ ગયાં. અનેક દુઃખ મિશ્રિત ભવ્ય તોફાની આનંદમાં મારાં સ્વપ્નો ગુંથાઈ ગયાં હતાં. વિમલ જલ તરતી પર્ણ શૈયામાં પ્રાતઃકાળના પ્રકાશ પવનમાં પ્રફુલ્લ પદ્મની પાંખડીઓ પ્રસરેલી હતી. બધુંયે વિનાશમાં હોમી હું તારાં ચરણોમાં સામ્રાજ્યો ધરતો હતો. હું સેનાપતિ હતો, હું

સામ્રાણી હતી. સકળ તોદાનોમાં તારાં નયનોનાં તેજ મારી આસપાસ ઝળકી રહેતાં. પ્રશસ્ત માનવ મેદનીને ધૂળ ગણતાં તારા ક્રોમળ કર મારા કંઠમાં વિંટળાઇ રહેતા. સુકુમાર આછાં દર્દ મિશ્રિત આનંદ મારા હૃદય સાથે ધબકતો, ઓઠ મળતાં નિરવધિ સુખમાં ડુબી જતાં.

પછી આપણેજ અહીં ઓરીએન્ટ વિલામાં એકાંતમાં ઘર વસાવ્યું; ને જે બેપરવા ભવિષ્યથી નિશ્ચિંત જીવન ઝંખતાં એ, આપણે આપણામાંજ મુગ્ધ મગ્ન રહી, પરમ સુખ પામતાં, જીવતાં. મોહિત પણ સ્નેહી હું, જીવન તારા ચરણોમાં ધરી ઊભો હતો. —પરંતુ— એક વર્ષાની કૃષ્ણપક્ષની વાદળધેરી મર્જતી ઝબકતી અનરાધાર વર્ષાતી રાત્રીએ તેં મને શરીર સમર્પ્યું. પ્રબળ પ્રયત્નથી મારાં શરીર, મન, હૃદય, જે કાંઈ હોઈ શકે તેને ઉશ્કેરી તેં તારી જાત મારા કાળે ખુલ્લી કરી દીધી. ને હું પણ કોઈ પૂર્ણતર સ્થિતિની તીવ્રતમ ઝંખનામાં મને તારામાં ભૂલી ગયો. આપણે જાગ્રત થયાં ત્યારે તો ભીની જમીન ઉપરથી આવતો વાદળાંએ ઘેરાએલાં સવારનો થંડો પવન આપણા વાળને અને વસ્ત્રોને ધીમે ધીમે ફરકાવતો હતો.

પછી તો સેંકડો વખત આપણે શરીર અનુભવ્યાં. ચાર વર્ષો એમજ વહી ગયાં. એ ગાઢ, અત્યંત મુગ્ધ સ્પર્શ માધુર્યો શરીર મન અને હૃદયનાં મિશ્રિત સ્વભાનને અપાર અતલ સુખમાં લીન કરી રહ્યાં. પરંતુ અંતમાં બહુ, બહુજ ધીમે ધીમે, છતાં આત્મવંચના જેમ, ભોગવ્યા પછી જે આનંદ થતો એ મારામાં આળસ અને એમ કંટાળામાં ફેરવાતો ગયો. આજે હવે હું છોકજ કંટાળ્યો છું. સ્ત્રીની લાલસા ભણે અનંત હોય; મારી પૂર્ણ થઈ ગઈ છે અથવા અહીંથી પૂર્ણ થઈ છે. હું પુરૂષ છું; તારે સમજવું જોઈએ કે પુરૂષ અસ્થિર હોય છે. તેને આકર્ષક વસ્તુસ્થિતિ

મણીજ નજીથી પરિચિત જૂની અનાકર્ષક બની જાય છે. પુરુષનું જીવન સ્ત્રી છે, પરંતુ વિવિધતામાં એટલે કે તેની અવિરત પ્રકૃતિ યૌવનમયતામાં લીન થવામાં, ફરી ફરી એજ સ્થિતિ લીનતામાં નહીં. ત્યારે શું હું તને ચાહતો ન હતો ? નથી ? ના, ચાહું છું, ચાહતો અને હજીયે ચાહું છું. છતાં તારાથી કંટાળ્યો છું. મારું મન અપ્રાપ્ય કે સુલભ સુખની શોધમાં ભમે છે. અહીં તો હવે કંટાળોજ છે. એજ શરીર, એજ વાસના પોષવાની રીત, રોજ એજ અનુભવ ! હવે કંટાળા વિના કાંઈ રહ્યું નથી ! છતાં હું તને ચાહું છું. મેં સૌંદર્યની-શરીરની-સુકુમાર સ્પર્શની તીવ્રતામાં તીવ્ર વૃત્તિ પિછાની છે, તેથી મારું શરીર તો રથજે રથજે એ ગોતતું ભમ્યા કરશે, છતાં હું તને ચાહું છું. હું જાણું છું હું જવાનો છું, આપણે ચાહીએ છીએ છતાં. ભલે મને દુઃખ થતું હોય છતાં હું જવાનો છું. હું ભલે જાની હોઉં છતાં નિર્જાળ છું તેથી જાઉં છું. કદાચ કોઈ ભવિષ્યનું શુભ એમાં હોય. તે આપ્યું ને મેં લીધું તેથી આપણો સંબંધ અનંત છે.

મારી નિર્જાળતા અને પ્રેમ જ્યાં જિત્યાં અને હાર્યાં એ સ્થિતિ આજે છેલ્લીવાર યાદ કરી લખું છું. આ છેલ્લા વર્ષમાં જ્યારે આપણે એ ભવ્ય વિલાસ મોહિનીથી ઝગહગતા મહેલમાં, સુખદુઃખ, ભૂત ભવિષ્ય, સકળ આત્મભાન ભૂલી જવા પગથિયાં ચડતાં ત્યારે મારું હૃદય કોઈ અસહ દુઃખથી કંપી ઉઠતું. હું ઉંડાણમાં કાંઈ એવું જાણતો હતો કે, આનો સર્વનો એક દિવસ અંત આવવાનો છે, ને ત્યારે, તને રઝળતી મૂકી અને હું મારો આ વિલાસ અમર બનાવવા પ્રવાસ કર્યો જવાનો છું. અને એ આંસુ ભર્યો હું, તને એજ પ્રસંગને નજીક લાવવા ત્યાં દોરી જતો. આજે શું છે ? મને દુઃખ થાય છે ? શું એ વ્યર્થ, જુઠાણું નથી ? ના, હજીયે હું તને ચાહું છું, છતાં હું તને તજી જાઉં છું; દૂર, દૂર,

શરીરને સદા પ્રુથ્વ સ્ત્રીત્વમાં ભૂલી જવા. લાલસા છૂતી શકાતીજ નથી. તું એજ ઝંખે, હું પણ એજ; હું કંટાળું છું છતાં મારે એજ જોઈશે.

એક દિવસ લાતો ખાતો, કુતરાની જેમ હડસેલાતો, નિઃસત્વ, હીન-ભિખારી બની તારે દ્વાર ઉભો રહીશ. ક્યારે ? એની કાંઈ ખબર નથી, ને તું મને એમજ લાગે છે કે વાત્સલ્યમય અંતરથી મારા, તારા, આપણા, અનંત એવા સંબંધને ફરીથી આવકારશે.

—તારો જગજીવન.

તેની ભાષા અને ભાવો યુવાન લાગે છે. તેણે બાવીસમે વર્ષે લખેલો આ પત્ર. એ પછી ઘણે વખતે—વર્ષો પછી, હું તેના પરિચયમાં આવ્યો અને એ પરિચય પછીજ આ કાગળ વાંચવા પામ્યો.

મને મારા કામમાંથી કોઈ વખત દેશી રાજ્યનાં હિસાબખાતાં તપાસવા બોલાવવામાં આવતો. દક્ષિણનાં મારાં હુંગરાઉ ગામડાંની આસપાસ વનરાજી હતી ને થંડી હવા સતત વહ્યા કરતી ત્યાંથી ગરમ થતા પ્રદેશોમાં નિકળતો મુંબાઈમાં સિનેમાનાં કૃત્રિમ વાતાવરણમાં ધુમી, એક રાત ઉડાવી હું જ્યાં જગજીવન મળવાનો હતો એ ગામ જવા ગુજરાત રસ્તે નિકળ્યો. થંડો અને પાણીવાળો પ્રદેશ જેમ ટ્રેઈન પસાર થતી ગઈ એમ સૂકો અને ઉજળ લાગવા માંડ્યો. સાંજ પડતાં વીરમગામની ઉજ્જડ ભૂમિ મીલના ધુમાડાની નાની એવી છાંય ઘેરાએલી દેખાઈ. ગામડા જેવા વીરમગામમાં ક્યાંક ક્યાંક દીવાઓ ટમકતાંતા. ત્યાં તો ઘડઘડાટ કરતી ટ્રેઈન, ઝળહળતા અને માણસોના ખૂમરાટાથી ભર્યા સ્ટેશનની અંદર ધસી આવી.

આખી કોટ અને વાદળ પાધડીવાળા મજુરો ખુમાખુમ
 કરતા બારણાં ખોલવા લાગ્યા. ખીસ્તરો અને પેટી ઉપડાવી,
 નિરાંતે, હું બારણામાંથી સરકી પ્લેટફોર્મ ઉપર ઉતરી આવ્યો,
 અને ટોળાના ધક્કાની લહેર માણતો, તણાતો, સારી જગ્યા ગોતતો,
 અજાણ્યાં માણસોનાં છતાં દેશનાં માણસોનાં અનેક ભાવોથી અંકિત
 થયેલાં, દીવાનાં તેજ ને થાંભલાના પડછાયામાં સંતાકુકડી રમતાં
 મોઢાં, અને ચિત્ર વિચિત્ર પ્હેરવેશવાળા દેહનાં દર્શન ક્ષણે ક્ષણે
 નવાં નવાં રૂપે કરી રહ્યો. એક સારી જગ્યા મળી, મારે ઉંઘવું તું.
 કાંઈ વિચિત્ર આતુરતા અને સંતોષ ભર્યા હૃદયે સામાન મૂકાવી હું
 લાંબાચો. ને જાણે પરિચયનું સુખ પીતો હોઉં એમ આંખો મીંચી
 દીધી. એક વખત કોઈની ખૂમથી જાગી ગયો ને બારીમાંથી
 બહાર નજર પડતાં દીવાના તેજમાં પાધડી અને ટોપીઓ ભટકી
 રહી હતી. ફરી આંખ ઉઘાડી ત્યારે દિવસની ઝાંખી કરોઃ આછાં
 વાદળાંના સમુદ્રમાં આછાં તેજ મોજાંની. બેસવા ઉભા થતાં આખી
 દુનિયા નવી લાગી. તેજનાં મુખ જેવો પીળો સૂર્ય વાદળાંની
 અર્ધ પારદર્શક આદરમાં જાગવાનું આળસ કરતા નિશાળિયા જેવો
 પડ્યો'તો. એવીજ કોઈ ઇચ્છા મને થઈ આવી. આ અજાણી પ્રિય
 ભૂમિમાં જાગવા હૃદય ના પાડી રહ્યું છતાં દ્રેષન તો દોડીજ રહી
 હતી. દ્રેષન તો મને ત્યાંજ લઈ જવાની હતી: એજ ઉજ્જડ જૂની
 ઓળખીતી ભૂમિમાં—અને હૃદય પણ ઊંડી ઓળખાણમાં ઉજ્જડ—
 એકલુંજ છે ને ? એ ઉજ્જડતાનાં જાનની સાથે મમતાનું ઝરણું,
 પરિચયની લીલોતરી, મિત્રતાના છોડ, અને દેશકાલે આપેલી
 જીવન સુખની ઘેધુર વનરાજી ઝુટી જામી પડે છે. જીવનના બાહ્ય
 વાધા ફેંકી દેવાનો પણ સમય હોય છે. કોઈવાર હૃદય આતુર
 હોય છે; કોઈવાર ખીકણ હોય છે. વ્યોમેશ, એ કોણેજ જીવનની
 લીલોતરી, એ ભ્રમ હતો કે સત્ય એ જાણવા 'હા, ના' કરતું મારું
 હૃદય, અરપટ ગ્લાનિભર્યું 'હા' ભણીજ નિકળી ચૂકેલું છે એ

હું જોઈ રહ્યો. સૂકાં ખેતરો, આછા હિમડેલા વાદળવાળા દિવસમાં પડેલાં, પસાર થઈ જતાં. પવન સ્તબ્ધ હતો. કાળી જમીન ઉપર ક્યાંક ક્યાંક બળદ ને હળ સહિત ખેડૂતો ચમકી જતા. નાના નાના પૂત્રો વિપળ માત્ર ગાજી અદૃશ્ય થઈ જતા. નાનાં, લગભગ નિર્જન એવાં થોડાં સ્ટેશનો પસાર કરી દ્રેષન બપોરના વિચિત્ર તડકામાં એક મોટા સ્ટેશને આવી ઊભી. માણસો ઘણાં હતાં. પણ દિવસની મ્લાનતામાં અટવાયેલાં હૃદયો જેવાં એ મંદ ગતિએ હાલતાં ચાલતાં હતાં. મોટર ખટારાઓનાં હોર્ન, ટાંગાઓના ટણટણાટ ને ‘ એક આને મારકીટ ’ ની ખૂમો, સ્તબ્ધ હવાને કંપાવતી, લય પામી જતી; ને પછી ઉપડતો ખટારો કે દોડતો ટાંગો માત્ર ગાજી કે ખખડી જતાં. ‘ આ બાળુથી દૂકડું પડે છે ’ કહેતો ગાડીવાળો, મુખ્ય રહેરને છોડી, અર્ધા ઊંજડ ને ધૂળે ભરેલા રસ્તાઓમાં થઈ અંતે એક મોટા રાતા ડેલા પાસે ખેંચી લાવ્યો. ગાડી ઊભી રાખી અને એ બોલ્યો કે ‘ વ્યોમેશચંદ્ર શાસ્ત્રી આંધ રિયે છે. ’ સામાન ઉતરાવી હું ડેલાની બારી ખોલી અંદર ગયો. ડેલામાંજ બે બાળુ મોટા ને હંચા ઓટલા હતા. ડાબી બાળુના ઓટલા ઉપર દાદર હતો. ત્યાંથી માઢ મેડી પર જવાતું. એ દાદર નીચે ખાટલીમાં પડેલા દરવાને કહ્યું: “ કોનું કામ છે ભાઈ ! ” મેં કહ્યું. “ વ્યોમેશચંદ્ર શાસ્ત્રી અહિયાંજ રહે છે ને ? ” “ હા અહિયાંજ : પણ સાહેબ ઓફિસે ગયા છે. આપનું નામ ! ? ” મેં પૂછ્યું : “ પણ બા તો ઘેર છે ને ? એમને કહો કે પ્રતાપ-ગઢથી મહેમાન આવ્યા છે-મોહનલાલ શુક્લ. ” ગાડીવાન સામાન લઈ અંદર આવ્યો. દરવાનની પાછળ હું અંદર ગયો. વિશાળ ફળી હતું. આગળજ એક પીપળો ને એક લીમડો ઉભા હતા. ફરતા ચોતરા ચણેલા હતા. એક કાળો સિંધરામ ને એક ધોળા ધોરી બળદનાં વિશાળ શીંગડાં એક બાળુ તબેલામાં દેખાતાં’તાં. પછી એક એકઢાળિયું લંબાતું’તું જેના થાંભલાને વાછરડાં ને પાડાં

બાંધ્યાં'તાં. ખીજી બાજુ લીમડાનાં ખરેલાં પાંદડાઓ વચ્ચે એક શયુની ખાટલી ઉપર બે જણા બેઠાં'તા. છાંયો નહિ જેવો હતો. લીમડાને માત્ર નવાં કુંપળજ ફૂટતાં હતાં. એક સામળો અને નમણાં મ્હોવાળો યુવક, જેના મ્હો ઉપર તંદુરસ્તીની ઝલક હતી; તે જેની આંખો તોફાની સમુદ્રના હૃદયમાં મૂકેલી સ્થિર દીવાદાંડી જેવી વેધક હતી. એક ગૌર અને ફિક્કો યુવક જે થાકેલો લાગતો હતો. બાજુમાં, નીચે, એક યુવાન બાઇ હામ ઉટકતી'તી. તે ત્યાંથી વહેતું નીકળું પાણી થોડા ક્યારામાં વળતું'તું. હું હજી આ યુવકો સામે આવી ઊભો રહું ત્યાં તો પાછળથી “ આવો ભાઈ !” સાંભળ્યું. પાછળ ફર્યો તો આ શું ?! વ્યોમેશ પરણ્યો ત્યારે તો એક શરમાળ છોકરીને પરણ્યો એવો મારો ખ્યાલ હતો ને અહીં એસરીના છોડા ઉપર એક પુખ્ત સમજણવાળી, સમાજમાં માન મરતબો સાચવતી ગૃહિણી ઊભી'તી ! છતાં એ મ્હો પર કાંઈક વ્યગ્ર રેખાઓ હતી, જે પ્રિય થઇ પડે એવી છતાં આ શુષ્ક વસંતના સ્મિતને વધુ મળતી આવતી હતી. ગાડીવાને સામાન મૂક્યો પણ મેં પૂછ્યું : “ વ્યોમેશને લખવું'તું પણ બહુ ઉતાવળમાં ભૂલી ગયો. ” મારી વાત ન સાંભળી હોય તેમ, કાન્તાબેને ગાડીવાળાને કહ્યું “ જુસુફ, તું તારે જા ! મોંઘી, ગરમ પાણી મૂક ! જગજીવન, મૂળને કહી મોહનભાઈનો સામાન મેડીએ મૂકાવો ને !” યુસુફ ભાડું લીધા વિના ચાલ્યો ગયો. કામવાળી બાઈ ઉભી થઇ અને પેલો સામળો યુવક પણ ઊભો થયો. મેં કહ્યું : “ પણ, આવી ગરમીમાં ઊના પાણીએ નાહીજ ન શકાય, નળ હશે તો હું મેળેજ નાહી લઇશ !” દરવાનને બોલાવી જગજીવન ડેલા ઉપરની મેડીએ સામાન લેવરાવી ગયો. “ ભલે; ” તેણે પેલા નકામા બેસી થાક્યા હોય એવા યુવક તરફ ફરી કહ્યું : “ અન્તુભાઈ ! એમને ફૂવેથી થોડી ડાલ રીંચી નવરાવો ! ” ને મારી ઊના પાણીની વાત સરળ માણસની હતી કે નહિ તે જેવા મારી સામે

ફરી, પૂછ્યું : “ તમને ફાવશેને ? ” મને કાન્તાબેન ગમ્યાં, કારણ એમને સરલતા ગમતી’તી. મેં હસતું મ્હો રાખી “ હા ” કહી. ને એ અંદર વળ્યાં અને અન્તુભાઇને કહેતાં ગયાં કે “ અંદર લાવજો ”. અન્તુભાઇનો કંટાળો અહભૂત લાગ્યો. પહેલાં કામ વિના એ હતો, હવે કામ મળવાથી એ હતો : એટલે મેં કહ્યું : “ તમે મને ફૂલે લઇ જાવ ને ! હું મારી મેળે નાહી લઇશ. મને પ્રતાપગડમાં પણ સીંચીને ફૂલેજ નાવાની ટેવ છે.” ચમકીને મારી તરફ જોતા અન્તુભાઇ બોલ્યા :—

“ ના, ના; કાકીએ કીધું છે. તમને ફાવશે.” લીમડા ને પીપળા નીચેથી અમે ક્યારામાં થઇ પાછળને ફૂલે ગયા; ને મારી મેળેજ હું ડોલ લઇ સીંચવા લાગ્યો. અન્તુભાઇ પાળી ઉપર બેસી ગયા. નહાઇ અને હું મૂળૂએ બેડીંગ છોડી આણેલાં કપડાં પહેરી અન્તુભાઇ સાથે એસરી ચડી અંદર ગયો. એ થંડક ભર્યો આછાં અજવાળા વાળો ઓરડો હતો. તેની અંદર સામે ખૂણામાં એક ઓરડીમાં કાન્તાબેન રાંધતાં’તાં. બે ત્રણ પાટલા મૂકેલા હતા. જગજીવન એક પાટલા ઉપર બેઠો’તો. કાન્તાબેન મારી વિષેજ જગજીવન સાથે વાત કરતાં હશે એમ લાગ્યું : જો કે જગજીવનનું મૌન એવું હતું કે એ ભાગ્યેજ બોલ્યો હશે એમ લાગે. કાન્તાબેને હજી પણ, મને જલ્દી, કંઈ જાતનો માણસ છું એ, નક્કી કરવા માગતાં હોય એમ પૂછ્યું : “અમે અર્ધા કલાક પહેલાંજ જમી ઉઠ્યાં’તાં. શાક ગરમ છે ને પૂરી કરું છું. જગજીવન, પેલા કપ્પાટમાંથી દૂધ લાવોને !” એક પાટલા આગળ થાળી ને વાટકો પડ્યાં’તાં એના ઉપર ઝૂકાવતાં મેં કહ્યું : “ હું ને વ્યોમેશ નાનપણના મિત્ર છીએ. મને ઘર ધારીને તો આવવાનું મન થયું : તમે જો જો તો ખરાં હું કેટલો બધો.....” મારી વાત કહેવાની સરળતા એમને ચોક્કસ ગમશે એમ મેં ધાર્યું’તું; પણ એમનું

મોઢું હવે ગંભીર લાગ્યું; ને હું સહેજ અટકી ગયો. જો કે મારી
 વાત ન ગમી એવું તો નહોતું જ લાગતું. જગજીવન પણ ગંભીર
 થઈ વાટકો લઈ આવ્યો. આ બે જણાંને એક સરખાં ગંભીર
 જોઈ મને ન ગમ્યું; પણ કાન્તાબેનની અકોર નજર તરતજ એ
 જાણી ગઈ અને હસતાં હસતાં એણે કીધું: “ જગજીવનને હું
 એજ કહેતી’તી કે....” પણ મારી પાછળ અનુભાષને જોઈ,
 સહેજ અટકી, આગળ ચલાવ્યું કે, “ મોહનભાઈ સત્યાગ્રહાશ્રમમાં
 રહી આવ્યા લાગે છે : એમને કાંઈ કોઈ પાસે કરાવવું નહિ ગમે. ”
 આ વિચિત્ર ખુશામત, જો કે દંભી નહિજ, મને મલકાવી રહી;
 ને વાતાવરણ હળવું થયું. પણ તરત એ ક્યું. કારણ, મેં કહ્યું કે :
 “ વ્યોમેશે મારી નથી વાતો કરી ? હું એને કહીશ તારો
 બાળપણનો દોસ્ત કોઈ દિવસ તારે ઘેરજ નહિ આવે એમ ધારી
 બેઠો’તો ?” પહેલાંના જેટલાં ગંભીર નહિ પણ સ્મિત કરમાઈ
 ગયાં છે એવાં મોઢાંવાળાં બંનેએ વાત ચાલુ રાખી; પણ મને
 લાગ્યું કે હું વ્યોમેશેને વચમાં લાવું એ કરતાં કાન્તાબેનજ નહીં,
 પણ જગજીવનનેય તેમનો હું સીધો સંબંધ રાખું એ વધારે પ્રિય
 ગણે છે. થાળીમાં પૂરીઓ પડવા લાગી. અનુભાષએ પાછળ
 ખોંખારો ખાઈ કહ્યું : “ કાકી તમારી વાત સાચી લાગે છે :
 મોહનભાઈએ હાથેજ નાહી લીધું. ” પણ મને વિચાર થવા
 લાગ્યો કે ‘ આ, શું ? મારે શું કરવું ?’ હું ગંભીર થઈ ગયો :
 “ વ્યોમેશે ! અત્યારે એ કેવો હશે ? ચાર વર્ષ પહેલાં તો એ પણ
 એક ખુદ્દા દિલનો હસતો યુવાન હતો. કાન્તાબેન અને જગજીવન
 બંનેને એ ગમ્યા વિના ન રહી શકે ’ મને આ ત્રણેના વિચારો
 જુદા જોવા ઇચ્છા નથી. મનથીજ હું એક અશાન્ત માણસ છું.
 અકારણ જેવું કારણ મળે તોપણ હું વિચારો દોડાવા લાગું છું.
 બધાં નિરાંતે હળીમળી જીંદગીનો ભાર ઓછો કરે એવીજ મારી
 શુભેચ્છા છે. ‘ વ્યોમેશે ! ઠીક જોઈશું !’ એ બધા વિચારોમાં અને

મારા અભિમાનનાં પોપણમાં હું ગંભીર બની ગયો. કાન્તાબેને એ જોયું હશે કે કેમ, પણ એ હવે મને : “ પૂરી મૂકું ? ” એમ પૂછતાં’તાં. મેં એમની સામે જોયું. ક્ષણેક જગજીવનની સામે પણ જોયું. ફરી એમની સામે જોયું. એમની નજર મારા ઉપરજ હતી. સ્થિર, જાણે કે મારા મનના ખૂણેખૂણામાં ફરી વળતી હોય એવી; છતાં ખિન્ન : મોઢામાં મૂકાતી પૂરીઓ જેટલોજ એ વાસ્તવિક ખુલાસો હતો. મને લાગ્યું કે બોલવું નકામું છે. હું પણ જોઈ રહ્યો : સરલ, નિષ્પક્ષ, સમભાવી વિચારોમાં, ને કહ્યું : “ બેજ મૂકજો. વધુ નહિ જોઈએ. ” “ બેજ આપીશ હો ! ” નિરાંતનો

શ્વાસ ખેંચતાં કાન્તાબેન હસતાં લાગ્યાં. મારા મનનો ભાર પણ હલકો થયો. “ જગજીવન કહે તમે અહીં કોઈ દિવસ આવ્યા નથી લાગતા ? અહીંની માતાજીની દેરી ને આસપાસ ટેકરા ઝાડ ને વહેળિયું એ બધાં અહીંનાં અજોડ સૌંદર્ય છે ! સૌથી સરસ તો મને એક જૂનો કિલ્લો છે એ ગમે છે ! ” મેં કહ્યું : “ ના, આવ્યો છું; પણ, નાનપણમાં; ને મને જૂના કિલ્લા બહુ ગમે છે. મારે ત્યાં પ્રતાપગડનો કિલ્લો બહુજ સરસ છે. એ ખરેખરો કિલ્લો છે. સીધો કપરો ચઢાવ, ઝાડીઓમાંથી જવાની કેડી, ને એ બધાય કરતાં એ જૂનો છે એટલેજ મને બહુ ગમે છે. ” અનુભાઈ કહે : “ હમણાં બાપુએ બગીચો બનાવ્યો છે એ પણ સરસ છે. ” બગીચામાં મને કશો રસ હતો નહિ. આ ગામમાં આવીને એવું સુધરેલું તૂત જોવાની ઈચ્છા પણ નહોતી, છતાં, સાઈં દેખાડવા મેં કહ્યું : “ એમ ? ત્યાં પણ જશું, કારણ મારે હજી પત્રરેક દિવસ રોકાવું પડશે. ” મેં જોયું તો જગજીવન અને કાન્તાબેનની આંખો મળી. બન્નેની આંખોમાં પ્રશ્ન હતો : જાણે કે : “ શું કરશું ? ” જગજીવનને મેં કહ્યું : “ પણ, અહીં ગરમી બહુ પડે છે. કાંઈ બપોરના ફરવા ન જવાય ને શું કરવું એજ વિચાર થાય છે—તમારી પાસે ચોપડીઓ હશેજ—ના, હવે કાંઈ નહિ

જોઈએ જમી રહ્યો છું.” જગજીવન કહે : “ મારી પાસે તો ચાર પાંચજ ચોપડી છે—વરમાં હશે—પણ સરસ ચોપડી છે. ” કાન્તાબેન કહે : “ હા ” ને જાણે પોતેજ ફરી વ્યોમેશનું નામ લીધું એથી નિરાંત થઈ હોય એમ ઉમેયું : “ એ આવશે ત્યારે કપાટમાંથી કાઢશું. ” “ કપાટમાંથી ” કહેતાં જાણે સંકાય થતો હોય અને “ કાઢશું ” કહેતાં આપણે—જેને એકબીજાં માટે સહાનુભૂતિ છે એવાં, એમ કહેતાં હોય એમ મને લાગ્યું. ન સમજાય તેમ તીવ્ર દુઃખ મને થયું. મેં કહ્યું : “ જોઈશું ! નહિ ગમે તો આપણે ત્રણ જણા ગપ્પાં હાંકશું, ને પત્તર દિવસ ક્યાં ગયા એ ખબરેય નહિ પડે ! ”

જમી, ને ચોપડી લઈ, હું માઢ મેડીના બજારમાં બેડીંગ પર વાંચવા પડ્યો. પાસે જગજીવન ટેબલ ઉપર પગ મૂકી ખુરશી પર પડ્યો પડ્યો વાંચતો હતો. ક્યારે આંખ મીંચાઈ ગઈ એ ખબર ન રહી. જગજીવનેજ જગાડ્યો : “ સાહેબ આવી ગયા છે, ચા થઈ ગઈ છે. ” ને હું સુખથી જાગ્યો. સામેની બારીમાંથી જોયું, તો : દિવસનો ઉગ્ર આંજ નાખે એવો તાપ કોમળ પડી ગયો હતો. બહારનો લીમડો ધીમે ધીમે ખખડતો હતો ને તેના મોરની કડવી સુગંધથી માઢ મેડીને ભરી દેતો’તો. “ તમે ઉઘ્યા નથી ? ” મેં જગજીવનને પૂછ્યું “ ના ” એણે કહ્યું. “ હું તો વાંચતો’તો. ” ઉભો થઈ મેડી ઉતરી હું ફળીમાં ગયો : તો બપોર કરતાં ઘણાં પાંદડાં વધુ પડ્યાં હતાં, ને આકાશનો ગુરસો જાણે કાળાશ પડતા, શાન્તિના સૂચન જેવા, પરિતાપમાં પલટાઈ ગયો હતો. સાંજ હતી. પાંદડાંઓ કચરતો હું અંદર ગયો. ઓરડામાં પાટ ઉપર વ્યોમેશ બેઠો’તો. સ્થૂણતા વધી હતી, જગતનું ગાંભીર્ય હતું. એક ઝીણું ધોતિયું અને એવાજ તેના ગૌર બદનને અર્ધપારદર્શક રાખતા મલમલના પેરણમાં એ બેઠો’તો ને જરા જરા હીંચકો જૂલતો’તો. “ આવ, મોહન !..... ભાઈ, કેમ છો ? કાન્તાએ કહ્યું ! જમ્યા ? મળ્યા ? ” “ હા. ”

મેં કહ્યું. “ કેટલાં વર્ષે મળ્યા ? મારો વિચાર ઘણા વખતથી હતો. પણ ત્યાંથી નિકળાતું નહોતું; ને હવે અહીંનું કામ આવ્યું એટલે એક પંથ ને દો કાજ !” વ્યોમેશ કહે : “ બહુ સારું કયું. પ્રતાપગડનાં પાણી તમને સદી ગયાં લાગે છે.” પણ જરા જૂનો સંબંધ યાદ કરવાની ઈચ્છાથી—દરમ્યાનમાં હું તેની પાસે બેસી ગયો’તો. “ પણ મોહન, તમને કાલેજ યાદ છે ને ? કેવા એ દિવસો હતા ! પણ એવી બેરીકર ઝીંદગી હવે ન મળે. જુઓ ને, બાપુનાં કામકાજની ચિન્તા. સવારના નવથી સાંજના છ !” ને જાણે કર્મરત જીવનના સંતોષમાં મલકયા. “ જગજીવનભાષિને ઓળખ્યા ? એ ‘ સી. આઈ. ડી. ’ માં છે. ને બાપુએ જરા છાપાવાળાંની ધાંધલને લીધે એમને બોલાવ્યા છે. કાન્તાને તે પહેલાં જોઈ જ નહોતી કાં ? મેં તને લખ્યું’તું, તાર પણ કયો’તો. પણ બધાના જવાબમાં તમારી “ દિલગીરી ” !” મને યાદ આવ્યું : કેવો ઉત્સાહભર્યો એ વ્યોમેશનો કાગળ હતો ! કે “આવજે, ને એક પતિપત્ની કેવાં જોવાં ગમે એવાં હોય એ જોઈ જજે !” મારી ઇચ્છા છતાં હું ન આવી શકેલો. પણ એ સુખદ કલ્પના મને આજ, આ ઘરમાં ક્યાંય મૂર્ત થયેલી ન લાગી. કાન્તાએન તો આ વસંતની શુષ્ક વ્યથતાની અને ઉત્તપનની મૂર્તિ જોવાં લાગતાં’તાં. વ્યોમેશ માત્ર કારભારી. મને આગળ સંભળાયું કે “ પછી તું કેટલુંક વધ્યો ?” મેં કહ્યું : “ સાઈઠ મળે છે ને ત્યાં તો ઘણા છે.” જરા સમભાવ, ને જરા થાક, ને જરા મોટાઈમાં : “ સારું છે. આજકાલ એય મુશ્કેલ છે. સુખે રોટલો મળે એટલે બસ ! ” “ સુખે રોટલો મળે તો બસ !” એ મારી પણ ફિલ્સુફી છે. પણ વ્યોમેશનાં સુખની અને મારી સુખની કલ્પનાઓ તદ્દન જુદી લાગી. કાન્તાએન સામું જોતાં, એ નીચું જોઈ ગયાં. દરમ્યાનમાં ચાના પ્યાલા ભરાયા, મૂકાયા ને ખાલી પણ થઈ ગયા હતા; એટલે દૂધની તપેલી લઈ એ અંદર ચાલ્યાં ગયાં.

એ દિવસ મારા કામમાં ચાલ્યા ગયા. પણ મને લાગ્યું કે વ્યોમેશ અને કાન્તાએન એ બન્ને જુદી દુનિયાનાં છે. મને ગુસ્સો પણ ચડતો હતો કે એ લોકોમાં શા માટે મેળ નથી !

ચોથે દિવસે સવાર ખુશનુમા હતું. ફળીમાં ઉઘડેલાં મોગરો ગુલાબ, તેની સૌરભ લઇ ભટકતો દરિયાનો ઠંડો પવન, વાળેલું ફળી ને સ્વચ્છ કામળ આસમાની આકાશમાં અંકાયલાં લીમડાનાં નવાં પાન, એ બધું અત્યંત સોહન હતું. મેં કહ્યું : “ ફળીમાં ચા પીશું ? ” કાન્તાએને મારી સામે જોયું. વ્યોમેશ કહે : “ મોહનભાઈ ! હજી કોલેજની કસરતશાળામાંજ લાગો છો. ” પણ પોતાની વાતથી ખુશ થતાં કહે : “ જરૂર પીશું ! કાન્તા, મોંઘીને કહી ચટાઈ પથરાવ તો ! ” કાન્તાએનજ ચટાઈ ઉપાડતાંતાં. એના મ્હો પર ઉત્સાહ હતો; પણ એ તરત અદૃશ્ય થયો. માત્ર આ સવારમાં હમણાંજ બપોર—એ ઉનાળો પ્રકટી નિકળે છે એવી એમની આંખો સ્થિર થઈ ગઈ. મોંઘીને કહી એમણે ચટાઈ અને ચહા વગેરે ખંઠાર મૂકાવ્યાં. અમે ખંઠાર ગયા. નહાઈને જગજીવન ખંઠાર ઉભો'તો. બધાં બેઠાં એટલે બાજુમાં જોવાની પરવા કર્યા વિના વ્યોમેશ કહે : “ પાનની રકાબી મૂકાવી છે ? ” શાંત રીતે કાન્તાએને કહ્યું : “ હા. ” પણ એ એકજ અક્ષરમાં કાન્તાએનની સુક્ષ્મ ટેવો—ત્રાગણીઓ મને દેખાઈ આવી. ફૂલ જેવી નાની છતાં પ્રગાઠ સુરભિ ભરેલાં અસંખ્ય રજકણોની; જે હમેસાં નિર્મળ છે, પ્રાતઃપવનની એકજ મધુર લહરી જેને નચાવવા પૂર્ણ છે, તે શ્રીખમની એકજ ઉણુ લહર જેને મ્લન કરવા બસ છે. આ જીંદગીઓ આમ નહીં ન શકે એમ મને ચોકખું જણાઈ આવ્યું. પહેલાં પણ મેં કાંઈક જોયું'તું : આજ જોયું ને મને ભારે અણુગમે થઈ આવ્યો. જગજીવન તરફ નજર જતાં એની આંખો નિસ્તલ લાગી. અનુભાઈ ગંભીર રીતે મલકાતા હતા. આ પીવાઈ

રહી. વ્યોમેશ્વર નહાવા સર્વા ને પૂછતા ગયા; કે “કપડાં મૂકાવ્યાં છે ને ?” મેં ધાર્યું “આ માણસને ઓફિસ પર એકજ થઇ ગયાં છે ?” અણુગમા ને ગુસ્સાએ મને વ્યોમેશ તરફથી ફેરવ્યો. “આજે કિલ્લો જેવા જશું ? તમારે આજ તો કાંઈ કામ નથી ને ?” કાન્તાએન જાણે મને નવા રસ્તા પર ખેંચતાંતાં. જાણે કે આ બાણુ દુઃખભર્યું સુખ છે. અન્તુભાઈ ચાલ્યા ગયા હતા. “તમને ખખર હશે : કોઇને કાંઈ હેતુ વિનાની ટેવ હોય છે. નિભાવવાથી ઘણું સુખ મળે છે.” હું ધીમેથી બોલી ગયો. “હંમેશ, હરધડી, હરપળ સાંભળી જુઓ.” જગજીવન ધીમે છતાં દૂખથી બોલ્યો. મારી તરફ ગુસ્સો હોય તોય નવાઈ નહિ. કાન્તાએન તો કાંઈ બોલ્યાંજ નહિ, ચાલ્યાં ગયાં. જગજીવનને મેં કહ્યું : “આપણે જશું ને ?” જરા ચોંકી પછી સ્મિત કરતો બોલ્યો : “હા !” જરા ગંભીર થઇ ગયો પછી ફરી સ્મિતમય થઈ જતો બોલ્યો : “મોહનભાઈ ! કાન્તા અને હું, એક બીજાને ચાહીએ છીએ.” માત્ર આટલું. એ મહેા, એ કાન્તાએનની યાદ, એ વ્યોમેશ, એ શબ્દો એ બધામાંથી હું બધું સમજી ગયો. મને તરતજ વિચાર આવ્યા : અલખત વ્યોમેશને ખખર નથીજ. અન્તુભાઈ જાણે છે. પણ કાંઈ કોઇને કહેશે નહિ, જાણે એમાંથી કોઈ લાભ એને મળવાનો હોય. પણ પ્રેમ એ કાંઈ જુદીજ વસ્તુ છે. નિભાવવું એ નોકરી જેવું કંઈક છે. અને જગજીવન અને કાન્તા તરફ જોઇએ તો એવુંજ લાગે કે આ બન્ને કોઈ દુઃખ અને સુખની દુનિયાનાં એકલાં રહેવાસી છે. જગજીવનનો હાથ પકડી મેં આગ્રહથી કહ્યું : “આપણે કિલ્લો જેવા જરૂર જવું છે.” તે એ કાંઈ ન કરતાં બંધ જવાલામુખી જેવા જગજીવન અને હું માઢ મેડી ઉપર ચડ્યા.

હું, જગજીવન ને કાન્તાએન ત્રણે સિધરામ જોડાઈ તૈયાર થતો'તો ત્યાં સુધી ઉભાં રહ્યાં. મૂળુએ કહ્યું : “ભાઈ, હું હાંકું ?”

૧ જગજીવન કહે : “ના મને આવડે છે ને હુંજ હાંકીશ. કેમ ?”
 મેં છેલ્લું એણે અમારા તરફ ફરી પૂછ્યું. કાન્તાબેન પહેલાં અચ-
 નાયાં પણ ડોકું ધુણાવી ‘હા’ કરી દીધી. મેં પણ કહ્યું “હોન્વે !”
 ૧ ખડ વેરાયું હતું એવા રાતા ડેલામાંથી અમે બળતા બપોરનાં
 કદ્ય લાણી ઉપડ્યાં. હાંકનારની જગ્યાએ, બહાર જગજીવન,
 મંદર તેની પાછળની ખારીમાં કાન્તાબેન અને છેક છેલ્લે ખારણાં
 બાગળ હું એમ બેઠાં’તાં. ને ગામનાં મૂંગા ગારનાં ઘર અને છેલ્લી
 ૧૧૩ એ બધામાંથી જતા મારગની ધૂળમાં પસાર થઇ ગયેલાં
 માડાંના ચીલા અજબ વાતો કરતા’તા. પૈડાંના ગડગડાટ અને
 ધૂળમાં ચાલતો હોય ત્યારે સિગરામના પડદાના ફડફડાટ માત્ર
 મૌનનો ભંગ કરતા હતા. ‘આ ધગેલા સિગરામમાં કેવાં વિચિત્ર
 ક્રિયાઓએ સળગાવેલાં ભેગાં’નો સાક્ષી બનતો હું, બે ઘોળા મૂંગા
 બળદને અજાણી જગ્યાએ જતાં સાથ આપતો હતો.’ એ બધા
 વિચારમાં, હું નથી, મને માત્ર દેખાય છે, એવા ખ્યાલમાં હું ડૂબી
 ગયો હતો. નથીજ પૂરી થવાની એવી ટેકરિયો સમુદ્રનાં નાનાં મોઝાં
 જેમ અમારી સિગરામ હોડીને પાર ઉતારતી પાછળ સરી ગઇ.

ટેકરીનો છેલ્લો ઢાળ ઉતરતાં જગજીવને કહ્યું : “પેલો કિલ્લો
 મોહનભાઈ !” કાન્તાબેન કહે : “તમને નથી લાગતું આપણે પૂર્વ
 જનમમાં ઓળખતાં હોઈએ એવો છે !” હું સ્થિર ને મુગ્ધ આંખે
 એ બન્નેનાં કાળાં માથાંની બાજુમાં દૂર એવોજ નાનો લાગતો
 મૂખરો કાળો કિલ્લો જોઈ રહ્યો. તેની તળેટીથી શરૂ થતો ખાર
 ટોઢેક ફલાંગે વિશાળ સમુદ્રમાં મળી જતો. તેનાં પાણી દિશા જેવડી
 લાંબી રૂપાની લીટી જેવડાં બપોરના ઉગ્ર તાપમાં ખારનાં નાચ્યા
 કરતાં મૃગજળની પાર સ્વપ્નની સત્ય જીંદગી જેવાં વિલસતાં હતાં.
 આગળના ખારની સૂકી માટીમાં સિગરામ શાન્ત થઇ ગયો. ગરમ
 પવન ને થંડો પવન એ બન્ને વારાફરતી વાયા કરતા’તા તેમાં

માત્ર, પડદા ફટાકા બોલાવતા. સીધા, કેડાના બે લીટા કિલ્લા તરફ જતા'તા.

જગજીવન બારીમાંથી અંદર આવ્યો ને કાન્તાબેન પાસે બેઠો. તેણે ઉંચી ઝાલેલી રાશને પહેંચવા બળદો પુંછડાં ઉલાળતા સરવા લાગ્યા. મેં કહ્યું : “ તમે લોકો ચક્કર છો. મને શા માટે ઢસડી લાગ્યાં ? આ તમારી દુનિયા છે.” અચાનક મૂર્ખની માફક હું આટલું બોલી ગયો. ને પછી, એ લોકો શું ધારે છે એ જોવા તેમની તરફ જોયું. મારી સહૃદય પુશામતથી બન્ને જરા મલક્યાં. પણ, જગજીવન કહે : “કાન્તા તમને તેડી આવ્યા વિના આવવા ના કહેતી'તી.” કાન્તાબેન નીચું જોઈ રહ્યાં. ગંભીર થઈ મેં કીધું : “મારે કાંઈ વાંધો નથી; મને આ બધું ગમે છે.” કિલ્લો નજીક આવતો જતો હતો છતાં હવે કોઈ બોલ્યું નહિ. કાન્તાબેન અચાનક ઉત્સાહમાં આવતાં હોય તેમ જગજીવનના ગોઠણ ઉપર કોણી ટેકવી માથું ઉંચું કરી બોલવા લાગ્યાં. “ મોહનભાઈ ! જગજીવન ને હું બન્ને એકબીજાને ચાહીએ છીએ. નાની હતી ત્યારે હતું કે, પ્રેમ એટલે એક મધુર જીવન; જે જન્મની પહેલાંથી આવી કોઈ દિ' અટકતું નથી. આજ મને લાગે છે કે પ્રેમ એટલે દુઃખ. પાસે બેઠા છતાં દૂર ભટકવું ને એકબીજામાં નથી મળ્યાં છતાં એકજ હોવું. છતાંય દુઃખ ને અગ્નિ.” જગજીવન મહા મહેનતે બોલતો હોય એમ બોલ્યો : “ ને ધારો કે તમે ન હો, ને હું કાન્તાને ચુંબન કરું તો મને દુઃખ થાય. આવો વિચિત્ર પ્રેમ મેં કલ્પ્યો નહોતો. છતાંય ઘણાંય વખતથી ઓળખું છું એમ આજે લાગે છે. મને લાગે છે. અમારે બેયે વહેલાં ટોલી જવાનું છે.” કાન્તાબેન ફરી નીચું જોઈ ગયાં. મને લાગ્યું કે એ રડે છે. જગજીવન તો કલ્પનાનાં રાજ્યમાં ભટકતો'તો. મેં કહ્યું : “આવી વાત મારી પાસે ન કરશો. હું તો તમને મુરખજ ગણીશ. ઘણાંય એમ કહે છે કે, ‘અમે

‘હેલાં મરી જશું’ પણ એ નકામી નિરાશા છે. કાંઈ કરવું નોંધ્યો. ઇચ્છાઓ મારે જીવવાની તાકાત એજ સાચી વસ્તુ.”

આ બધું બોલી રહેતાં મને લાગ્યું કે, હું છોકરો થતો જાઉં છું. આ બન્નેનાં આકર્ષણમાં સપડાયો છું. મારો બાળમિત્ર વ્યોમેશ, એને હું ભૂલું, એનીજ વિરુદ્ધ વર્તું, એ મારી હીન વૃત્તિ છે. અને છતાંય મારાથી કહ્યા વિના કેમ રહેવાય ? જે હું માનતો હોઉં, જે વાત સ્વતંત્ર પ્રસરેલી ધરતી સમજાવે છે, એ હું મારા હૃદયને ઠોકરે લગાવીને પણ કબૂલી લઉં ! છતાં— આવી તો ઘણી વાતો— ગરીબો હોવાંજ ન નોંધ્યો વગેરે, હું માનું છું છતાં દરકાર કરતો નથી. પણ, એ તો કાંઈ કરી શકાય એમ નથી. આ બે જણાં સુખી થાય તેમાં જગત ભગ્ય બનશે, મારે કાંઈ સ્વાર્થ નથી. ને વિના કારણ, આ સહાનુભૂતિ મારામાં છે એવો આનંદ મને થવા લાગ્યો.

કિલ્લો આવી પહોંચ્યો. વિશાળ, જુનો, અર્ધો પડેલો. થોડો ચઢાવ ચઢી અમે અંદર વળ્યાં. હું મારા આનંદમાં, એ એમનાં પ્રેમનાં સ્વપ્નમાં. સિગરામ તો વડ નીચે એનાં પોતાનાં ભૂત જેવો આંદરડાંમય ઉભો હતો. બળદ પણ જાણે આ ચિત્રણામાં પત્થર મૂર્તિ બની ગયા. લગભગ આખો કિલ્લો ભાંગેલો હતો. એક બાજુ એક ઓરડો સમરાવેલો હતો અને ઓટલાની ઓસરી કરી નાખેલી હતી. એટલું નવું ને સાફ હતું ત્યાં જઈ અમે બેઠાં. દરિયાનો ભીનો થંડો પવન ઘડી બંધ થઈ જતો ને ઘડી વેગે, કિલ્લાના ચોગાનના ઘટાદાર વૃક્ષને ગમ્મવતો ભરતી જેમ તાલબદ્ધ વધુ ઓછો આવ્યા કરતો. આ મધુર વિસામો હતો, ને તડકાએ ખેંચેલી અમારી આંખો જરા સ્મિત કરવા લાગી. “અરે હું ભૂલી ગયું, જાણુ ને ચીવડો સિધરામમાંજ પડ્યાં રહ્યાં. જગજીવન લઈ આવો ને !” જગજીવન કહે: “માણું, ફરી જાવું પડશે ! ખૂટ તો મેં કાઢી નાખ્યાં.

પણ કાંઈ નહિ, આમેય મારે બળદ છોડવા છે." ઉઘાડે પગે એ દોડવા માંડ્યો એટલે મેં કહ્યું. " હું લઈ આવું ! " પણ ભાઈ સાહેબ તો બળદ છોડવાનું કહી દોડી જ ગયા. કાન્તાબેન કહે "એ કરવા એ તૈયાર છે. પણ એટલું બધું બતાવે એ કોઈ દિવસ દીલો થાય ત્યારે ?" કાન્તાબેન મારી સામે ફરી કહે : " તમે શું વિચાર કરો છો ? મને એને કામ ચીંધવામાં બહુ મજા પડે છે. મેં એને પૂછી જોયું તો એ કહે : ' મને ચીડ ચડે છે; પણ ક્યેં જવાનો. ' મેં કહ્યું ' શું કામ ? ' તો કહે : ' તું મને એટલો વખત આધે મોકલે છે ! ' મેં કહ્યું : ' તું આધે જાય ને ફરી પાસે આવે એ જોવામાંજ મને ખૂબ સંતોષ થાય છે. ' એટલે એ....."એ અટક્યાં. જગજીવન દોડતો આવી પહોંચ્યો અને જાણે વાત ચાલુ કરતો હોય એમ કહે : " પછી મેં તને સુખન કયું, ખરું કે નહિ ?" હું તો આભોજ બની ગયો અને " આપણે અહીં નથી બેસતા !" કહી ઊભો થઈ ચાલવા લાગ્યો. નક્કદ બનતો જગજીવન કહે : " જાંબુ ચીવડો નથી ખાવાં ?" મેં જતાં જતાં ખૂમ પાડી : " મારે કિલ્લાની પાછળની જગ્યા જોવી છે. પછી !" પાછળના ભાગમાં દરિયાનો ભીનો પવન પૂરા ઝપાટા લગાવતો હતો. ભીંતો તદ્દન પડી ગયેલી ને તેનાં બાંકરાંઓમાં અને કોઈ જર્જર બારસાખમાં પવન ગાજતો ફરી વળતો, ઝીણી ઝીણી કાંકરિયો ઉડાડતો. અહીં હું એક ચૂનાના ઢગ ઉપર બેસી ગયો. સખત તડકો મને બાળી રહ્યો હતો, છતાં, ભીના ઠંડા પવનને લહે હું વિચારમાં ખૂડી ગયો:—

આ બન્નેનું શું થવાનું હતું ? આમને આમ કાંઈ ચાલ્યા ન કરે. જગજીવનને પણ મારી પહેલાં એક દિવસ વહેલુંયે ઉપડવાનું છે. શું કરશે ? કાન્તાબેન એની સાથે જશે ? ના. વ્યોમેશ ! એને આવા થંડા

થવાની શી જરૂર હતી ! ને હતી તો કાંઈ પત્ની ઉપર બધાંની માફક પ્રભાવ પડાતો હશે ? માણસ કેવી રીતે ફરી જાય છે ? એક તેજસ્વી યુવાન, આમ ઘરેડમાં પડી વિચારોનું અને વ્યવહારનું નાનું વર્તુલ બાંધી જીંદગી દોરતો થઈ ગયો. પણ, કેટલીક વખત એમજ બનવું જોઈએ. એ ન બન્યું હોત તો કાન્તાબેન અને જગજીવન મળતજ શાનાં ? છતાં જ્યાં હૃદય હૃદય તરફ પ્રયત્ન વેગે વળતાં નથી ત્યાં, ગમે તે કલ્પનાઓ સંકુચિતતાઓ, રૂપ, દ્રવ્ય, બુદ્ધિ ને કદાચ લાગણી પણ નિરૂપાય છે. દોરવું કે બળપૂર્વક ફેરવવું હીન મનુષ્યોજ કરે : માલિકી ! ખરેખર એ અજબ વૃત્તિ છે ! એ દરેકમાં હોય છે. છતાં એ ન હોય એ સંસ્કાર છે ! કે સદ્ગામી દબાવે એજ સંસ્કાર છે ? જગજીવન અને કાન્તાબેનનો સંબંધ તેને અજબ છે—ખરો તો ? તો પણ શું ? એ બન્નેનો પ્રેમ કઈ રીતે અયોગ્ય છે ? માત્ર કાન્તાબેન વ્યોમેશને પરણ્યાં એટલે ? —એ પરણ્યાં શા માટે, જો પ્રેમ નહોતો ? વણીવાર માણસને પરણવું અને પ્રેમ એ બન્નેનો સંબંધ હોય એ ખ્યાલ પણ નથી હોતો. વ્યોમેશ ન ગમતો હોત તો એ ના ન પાડત ? પણ સાધારણ ગમવું અને પ્રેમ આપવો ?

એકજ માણસ સાથે જીંદગીભર સંકળાઈ રહેવામાં કેટલી મુશ્કેલીઓ છે ? એ તો પ્રેમનાં પૂરમાંજ મુશ્કેલીઓ નહિવત કરી કુબાવી અને સાથે જીવી શકાય. આ પ્રેમ એ શું છે ? કાન્તાબેન અને જગજીવન એને દુઃખની વ્યાખ્યા આપે છે. હું કહું છું એ આજીવનની પ્રવૃત્તિ છે. ભૂખે મરતાંમાં પ્રેમ નથી હોતો ! છતાં આ બન્ને વચ્ચે આ સળગતા દિવસમાં, શુષ્ક ધરતીમાં, ને ખરેલાં પાનડામાં મળી ગએલું એવું કાંઈક છે, એવું તો મને લાગેજ છે ! વ્યોમેશ અને હું મિત્ર હતા—બન્ને અધકચરા વિચારોમાં આજે પકવ-રૂઠ વિચારોમાં અમે જુદા છીએ—જગજીવન,

કાન્તાબેન, એ કામને હું ચાર દિવસ પહેલાં ઓળખતો પણ નહિ : આ બે દિવસમાં આટલો સંબંધ : એ લોકો છૂટ માગે છે ને મને મિત્ર બનાવે છે. એથી ઉંડો જાણતો—એમના પ્રેમને વર્તમાન સ્થિતિ વિષમ બનાવે છે, એને ન્યાય ગણાવવા એ લોકો મને મિત્ર બનાવે છે. ને હું નવાં આકર્ષણમાં જુની ઓળખને માત્ર વિચારોના ફેરને લઈ, ભૂલી ચાલ્યો જાઉં છું : આ ગોટાળા ભર્યા ખ્યાલોને કાંઈ સંબંધ ન હોય એવી અમારી મિત્રાચારી ચાલી જાય છે. આ કુદરતની અંદર—આ ગામડાં જેવી વિજનતામાં અમારાં જુનાં મિત્ર હોવા વિનાનાં મ્હો હું કલ્પી શકતો નથી. હું વિચાર પૂરા કરતો ઉભો થયો, તો, તડકો સહેજ ફિક્કો પડ્યો'તો. પવનના ઝપાટા હજુ એવાજ કે વધુ વેગે ધુમતા'તા. દૂરના સમુદ્રના લીટા તરફ નજર કરી હું વળ્યો ને પાછો ગયો.

ઓસરીને છેડે કાન્તાબેન, અને નીચે પગ આગળ પગથિયે જગજીવન, બન્ને ગંભીર થઈ બેઠાં'તાં. શુષ્ક ફિક્કાં લાડકાં લાગતાં મ્હો પર કાળી લટો પવનના ઝપાટામાં ઉડતી'તી; હોઠ ખીડાયા'તા દંડતામાં, ને જગજીવન, એના ગોઠણ ઉપર હાથ મૂકી તેના ઉપર પોતાની હડપચી ગોઠવી કશુંક કહેતો હતો. ભેજવાળા ખારા પવનમાં તેના મૃદુ સીધા વાળ વિખાઈ ગુંચાઈ ગયા હતા. કાન્તાબેનની આંખો પણ દૂરના રૂપેરી લીટા ઉપર હતી. હું ગયો તે એ જાણી ગયાં એમ લાગ્યું. કારણ એના હોઠ હલ્યા, અને જગજીવને, વાળ સરખા કરતાં પાછળ મારી તરફ જોયું; ને “આવો” કહેતો, ફરી ખાસ, કાન્તાબેનના પગ આગળ ભરાઈ ને હડપચી ગોઠવવા લાગ્યો. હું સીધો ગયો અને બન્નેના મ્હેરા સામે જોઈ શકાય એમ, પાસે પગથિયાં પર વચમાં બેસી ગયો, ને પૂછ્યું. “તમે લોકો શું કરવાનાં છો ?” બન્ને જણાં જરા ચોંક્યાં. કાન્તાબેને કહ્યું : “જગજીવન જાય છે ને હું અહીં છું. કાંઈ વધુ નહિ. જેમ પહેલાં હતું એમજ.” જગજીવન

કાંઈ બોલ્યો નહિ, માત્ર એની નિસ્તલ નજર મારા ખભા ઉપર ચોટી રહી'તી. છતાં મેં તેને પૂછ્યું: “અને તમારો પ્રેમ?” એણે એમજ રહી, માત્ર હોઠ હલાવી, ઉત્તર આપ્યો: “અમને સળગાવવા વિના કશાં વિશેષ માટે નહિ. મેં કાન્તાને આજે કહ્યું, જેમ ધણીવાર કહ્યું છે કે, ‘આપણે આ બધું છોડી ન્હાસી જઈએ.’ ‘ક્યાં?’ એ ધીમેથી પૂછશે ને મનેજ લાગે કે, ક્યાંય જવાનું નથી. મારા ગયા પછી કાન્તા એજ ઘરમાં રહેશે જાણે એ પ્રકાશમાં હસી ઉઠતું ને પૂરાયેલાં પંખીનાં નિયમિત વર્તનથી કાળું થઈ જતું પિંજર: એની અમરતા. અને હું રખડીશ પહેલાંની જેમજ. માત્ર અમારા બન્નેમાં એક ફેર હશે ને એ મૃત્યુની વાટ જોનારાં ગંભીર માણસો હોવા પૂરતો.” “પણ તમે બન્ને, શા માટે આટલાં ગંભીર થાવ છો? તમે બન્ને યુવાન છો. વિશાળ દુનિયા છે. અને મિત્રો પણ મળી રહેશે.” ખિન્ન, અતિ ખિન્ન બન્ને મારા સામું જોઈ રહ્યાં, જાણે હું બાળક હોઉં એમ, છતાં, ત્યાં સ્મિત નહોતાં અને એજ વખતે મને લાગ્યું કે માણસ એટલે એની આંખો, શબ્દો નહિ, વર્તન નહિ, માણસની આંખમાં એક ક્ષણમાં હજારો સુખ દુઃખની દુનિયા પ્રકટાય છે અને વિલાય છે.

મને લાગ્યું કે એને વધારે દુઃખી કરવા સિવાય, મેં કાંઈ આ પૂછવાથી, ઉમેર્યું નથી. મારી દેખાડેલી આશાઓની અથડામણથી એમની માન્યતા વધુ તીવ્ર અને જાગ્રત બને છે. મેં મૌન ધર્યું. માત્ર એ દરિયાના પવનમાં અપોદને અન્તે-રોંઢે તડકામાં, જુના-ભુખરા કિલ્લામાં, એ બન્ને હોઠ દબાવી વાળને ઉડવા, વિખાવા દેતાં બેઠાં'તાં. ને દુનિયા દોડતી હતી.

પછીથી કાંઈ દિવસ મેં એમને એમનાં જીવન વિષે પૂછ્યું નહિ. માત્ર આ કરુણ જીવનમાં મધુરતા હોય એવાં, ફરતાં વાતો કરતાં, ભવિષ્યને અવગણતાં એમનાં, વર્તમાન વિના સર્વ કાળ ઉપર પડદા ઢાંકેલાં, મનનાં જીવનને જોયા ક્યાં.

એક દિવસ જગજીવનજ વાતોએ ચડ્યો. સાંજ અહમૂત લાલ હતી; લીમડો ધીમેથી ડાલતો હતો, અમે માઠ મેડીની ખારીમાં ઉભાંતા. ને જગજીવને કહ્યું: “આ એક શોધ છે.” “શું?” મેં સામું પૂછ્યું. “એ ખખર નથી. કદાચ સૌંદર્ય, કદાચ પ્રેમ, કદાચ વિજય, અમરતા; પણ બધી વૃત્તિને અંતે આવી ઉભનાં એકજ પ્રકારનાં દુઃખથી એ એક છે એટલું મને લાગ્યું છે.” હું કાંઈક સમજ્યો. એની અને કાન્તાબેનની ‘દુઃખ’ની વાત યાદ આવી. પણ હું હજી વધુ વિચારું ત્યાર પહેલાં એ બોલવા લાગ્યો: “હું અત્યારે જેવો શાંત લાગું છું એવો ન’તો. જે મન ફાવે તે કરતો. કેટલી મુખાંધ મેં કરી છે! કેટલીક મધુર બીજી ખરાબ, ભયંકર; પણ મને કાંઈ ખખર ન’તી, જ્યાં સુધી મેં એને મરતી ન જોઈ.” “કોને?” મેં પૂછ્યું. “સુભદ્રાને” એણે ધીમેથી, બહુ ધીમેથી કઠોર અવાજે કહ્યું. (તમે સુભદ્રા ઉપરનો પત્ર પહેંજોજ જોયો છે.) “પણ જીંદગી જીવી રીતેજ ચાલે છે” એના અવાજમાં આંસુ હતાં. “કાળી આવી અને ગઈ. પછી હું રખડતો થયો.— બખરોમાં” તેણે ઉમેર્યું.

કાળી કાણુ એ મને પાછળથી ખખર પડી પણ વાત સમજાય એ ખાતર હું અત્યારેજ કહી દઉં છું.

સુભદ્રાને છોડીને એ પોતાને ગામ પાંજો આવ્યો ત્યારે એણે યુવાન કાળીને જોઈ. ભરવાડનાં કાળાં ને ગુલાબી ગુંથણીનાં વસ્ત્રોમાં:— નીચે લપેટેલું થેપાડું, આભલાં ઝગકતું કાપડું, અને રાત્રી બિન ગુંથેલી ઓઢણીમાં તેનો કામળ ગોરો દેહ અહમૂત મસ્તીથી વ્યક્ત થતો. શણગારમાં ગળાની હાંસડી અને હડપચી ઉપરનું નીલ છુંદણુંજ માત્ર હતાં. તેના સ્વભાવને અને શરીરને યોગ્ય નિશ્ચિત ડગ દેતી ઝડપવાળી ચાલ હતી. ચાર વરસની વાછડીનો ખ્યાલ આપતી આ કાળીની કાળી મોહકતા ભરી આંખોમાં ઉજાંજળો જગજીવન ભાન

ભૂલી ગયેલો. કાળીની જીભ હમેશાં વાતો કરવા તત્પર રહેતી અને જગજીવન ઓળખાણ અને તરતજ સહજ રીતે પ્રેમમાં કુખી ગયો. તેનો વર સાવ દુખળો ને દમીઅલ હતો. કાળીએ જગજીવનને ખાસ નોતર્યો એટલે એ ત્યાં જવા આવવા લાગ્યો. કાળીના વર દેવાએ આંખ આડા કાન કર્યો. પણ દોસ્તદારોની ભંભેરણીથી પોતાની અશક્તિ જાહેર થવાની ખીકે તોફાન કરવા તૈયાર થયો.

આથી જગજીવન કાળીની સાથેજ અચાનક રહેતો થઈ ગયો:—દેવાની એક ગાય હતી. રંગે કાખરી, નામે કાખરી, સીંચાં અણીઆળાં શીંગડાંવાળી, અલમસ્ત, હાથ માથે મૂકીએ તો લપટી જાય એવી. ભુરાંટી થઈ તો પૂછવુંજ નહીં. ગમે તેને શીંગડે ચડાવે. આ બધા જીવાનીઆઓએ એક રાતે નક્કી કર્યું કે તેમણે ભેગા થઈ જગુ સામે કાખરીને ભુરાંટી કરી તગડવી. નિશ્ચિંત એ ચાલ્યો આવતો હતો. રાતના દસેક થયા હશે. ભરવાડપામાં પેસતાં એક ગલી વટાવી એટલામાંજ ત્રણ ચાર ભરવાડ યુવાનો સપાટાબંધ જુદાં જુદાં ઘરમાંથી નીકળી તેની પાસે થઈ વહા ગયા. નવાઈ તો તેને હતીજ નહીં પણ કાંઈ બનાવની કલ્પના તેને આવી ચૂકી. તેના હાથ ખાલી હતા—જે કે કોઈવાર એ ગજ જેવડો લાંબો સોટો રાખતો. તોપણ એ ચાલ્યો. ખીજી ગલી વટાવતાંજ તેણે સામેથી ઝાંખા ફાનસનાં અજવાળાંમાં એક ગાયને ચારે પગે ડેકતી, પૂછકું ઉરાડતી, ભાંભરતી, સામી દોડી આવતી દેખી. પછવાડે હોંકારા કરતા જીવાનો હતા. ગલી બહુ સાંકડી હતી. પડખાભર થઈ જવાય એવું બારણું નહોતું હવે તો જે બને તે કરવાનું હતું. જીવાનો ભૂલથી જગજીવનને દેખી હોંકારા પાડતા બંધ પડી ગયા. તેને આવતો દેખી ગાય પણ ટાઠી પડી હોય તેમ ધીમે ધીમે ચાલવા લાગી, પણ તેની પાસે આવતાં, દસેક ડગલાંથી એકદમ સામી દોડી. પણ હવે લાંબી દોડનું જોસ ન હતું. ગાયનાં શીંગડાં તેના ચેદને અડ્યાં હોત એજ વખતે તે અત્યંત સ્મૃતિથી ખસી ગયો.

પણ ગાયમાં જાણે માણસની લુચ્ચાઈ આવી હતી: તે પણ એકદમ પાછી વળી. પણ સ્મૃતિમય જગજીવને એ પાછી વળતી હતી એજ વખતે તેનાં શીંગડાં પકડી લીધાં અને વળતી ગાયને એમજ પાછી વાળી, પેલા યુવાનો તરફ ચાલવા લાગ્યો. આની કોઈને કલ્પના પણ ન હતી. ટોળાંની પાછળના યુવાનો આંખ મીંચાય એટલી-વારમાં અદૃશ્ય થઈ ગયા. આગળના યુવાનો ઉપર એકદમ પૂરું બળ વાપરીને એણે ગાયને ધક્કો માર્યો. ગાય પહેલાં યુવાનો ઉપર અને પછી રસ્તાના અને મકાનના ખૂણાથી ઉંધી ખોસેલી તોપ ઉપર જઈ પડી ને ત્યાંજ પડી રહી. તેનો પગ ભાંગી ગયો હતો. પડેલા યુવાનોમાંથી એક જણો માંડ માંડ ઉભો થયો. બીજા તો કમાનની જેમ ઉછળી ભાગી ગયા હતા. એ કાળીનો વર, તેને ઉભા થવામાં મદદ કરી જમજીવન કહે: “કેમ આજે શરવીરમાં શરાતન ફૂટ્યું?” પેલો થું જવાબ દે. પોતાને નહિ મારે એની તો ખાત્રીજ હતી. બન્ને મુંગા મુંગા ચાલવા લાગ્યા. થોડી વારે દેવો એકદમ બોલી ઉઠ્યો:— “કાળીને મૂકી દો!” “કાળી મને મૂકશે? બીજાને નહિ ખોલાવે?” જગજીવનનો એ જવાબ હતો. બન્ને-જણા પોતાનુંજ ઘર હોય એમ કાળીના ઘરમાં ગયા.

“ઓ હો! આજે તો કાંઈ સોનાના સૂરજ ઉગ્યા?” કાળીએ આવકાર આપ્યો. તે અજબ હતી. તેની હિંમત ગમે તે મંજેગોમાં અચલાયમાન હતી. જગુ કહે: “આજ તો રાતનો ને વળી કાળરીનો સૂરજ ઉગ્યો’તો.” કાળી હસી. એને બપોર વખતની ખબર હતી. તેણે ધાર્યું હોત તો જગુ સાવચેત રહ્યો હોત. પણ કાળીની ધારણાઓ ઓરજ હતી. જોખમની તેને પરવા નહોતી. તેને તો જે કામ હાથમાં લીધું તે કરવાની ટેવ હતી. સધળી જાતનાં જોખમ તે ધારી લેતી અને સામે થવા આતુર રહેતી. તેને જગુને ખબર આપવા કેમ ગમે? “પણ, તને તો ખબર હતી એમ લાગે છે? મને કીધું કેમ નહીં? શીંગડાંયે

હડાડ્યો હોત તો ?” “ તો ચાકરી કરત, આજ ખાટલા ઉપર. ધર મારા બાપનું છે, દેવાનું નથી. ધરકામ કરતાં ઢોરને હું એકલી સાચવું છું, ચારવા સાર કોકને રાખી લેત, હવે છે કાંઈ ?” “પણ એટલું બધું શું કામ કરવું ? કહી દીધું હત તો બીજો કાંઈ ઉપાય કરત.” “ જો હવે વધારે ગડબડ કરીશ તો મારે તારી હારેય વઢવાડ થાશે. એવું કહે તો મેં તે કેવો ગોત્યો એમજ થાય.” કાળી આટલીવારે પહેલીજવાર શરમ કે ક્રોધથી નીચું જોઈ બોલી. જગુએ વાત ફેરવી કહ્યું. “ સે ત્યારે, અમને બેયને અટ્ટકી લાકડી દે; અમે ફળિયામાંજ પતાવીએ.” વાત હસવા કરતાં શું કરવું એ બાબતની વધારે હતી.

ગમે તેમ પણ, એ વાતનો સીધો અંત આવ્યો હતો. જગુએ કાળી હારે રહેવા માંડ્યું તું. ને દેવો પોતાને ગામ વહો ગયો તો. છતાં જગુની અનેક પ્રણયલીલા અટકી નહોતી. કાળીની છૂટ હતી. તેણે પણ જાહેર ક્યું તું કે, “ હુંય વીસ પચીસ ભાયડા ગોતીશ.” પણ કરેલું કશું નહિ. જગજીવનનાં શરીરને સંતોષતી, ધરકામ ન હોય ત્યાંથી ગોતી કર્યાં કરતી, એકજ વરસનો સહવાસ આપી, અન્તે એક દિકરાને જન્મ આપી તેની સાથેજ તે મરી ગઈ.

મને યાદ છે:—જગજીવને કહ્યું તું: “તમે માનો છો મોહનભાઈ ! રૂપનું અને તેય સ્વતંત્ર મનવાળાં રૂપનું આયુષ્ય હુંકું હોય છે ?” કાળીના મૃત્યુથી જગજીવનને બહુજ દુઃખ થયું હોય એવું મને નથી લાગ્યું. પણ એટલું તો ચોક્કસ કે એ જરા વિચારવાન થયો અને માત્ર શરીરના સંબંધો તેણે બંધ કર્યા. અને તેણે જેમ કહ્યું તેમ તેનાં દુઃખે તેને રખડતો કર્યો:—

“બજારોમાં—મારું કામ મને નીરસ લાગવા માંડ્યું. દરરોજ ઘેર વળતી વખતે અત્યંત ગમગીની હું અનુભવતો, અને જો કાંઈ સાંત્વન

હોય તો માત્ર ખજારોમાં, અનેક લોકોને જોતાં વિચારો ભૂલી જતાં ભટકવામાં. અને એમ એક દિવસ હું ખજારમાંથી સ્ત્રીઓના ખજારમાં જઈ ચડ્યો. મનને એ ગમતું'તું. છતાં જો મને ખજાર હોત કે ત્યાં ખરેખર શું હોય છે તો હું જાત પણ નહીં. તોયે ગયો એ પણ દીક થયું.....ખાસ તો એ.....મારા વર્તનોનું પરિણામ જોવા

“દીવાઓ સળગતા'તા અને ચહેરાઓ ભટકતા'તા. એવોજ એક હું દાદર ચડી ઉપર ગયો. છેલ્લે પગથિયે ભિયો બેઠો'તો. મને ઓળખતો હશે કે કેમ, પણ મારગ કરી આવ્યો: આગળનો ઓરડો ખાલી હતો, પણ પાસે બારણું હતું ત્યાંથી એકદમ ચીસ જોવા અવાજ આવ્યો:— “હસકો કયું અંદર આને દિવા ? ભિયા ! યે જવાન કો બહાર નિકાલ દો ! યે જયગા જવાનો કે કિયે નહીં હૈ !” હું સાંભળીને ભિયાને બેસવાનું કહી અંદર જોવા વળ્યો, તો, સામે અરીસામાં એક ગાદી ઉપર એક અધિક ઉમ્મરના શેઠ સાથે કસડાઈને એક ફિક્કી સ્ત્રી પડી'તી. આ શબ્દો અને આ ફિક્કાશ મારાં મન ઉપર ચોંટી ગયાં; ફરી ભિયા તરફ નજર કરી હું અંદર ગયો : શેઠ ગુસ્સે થઈ ગયા: “અરે ભિયા ! હસકું બહાર નિકાલો!” મેં કહ્યું: “શેઠ સાહેબ ! આપ જેમ આવ્યા છો, એમજ હું આવ્યો છું. ને આવી માંદી છોકરીને મારી નાખતાં શરમ નથી આવતી ?” હું એ કહેતાંજ છોકરી તરફ દ્રયો: પણ આ શું ? એ છોકરી ન'તી ! એજ-એજ સુભદ્રા ! જીવનની પહેલી માધુરી ! નવપ્રભાતમાં જોયેલી કળી, આજ આ દીવાના ઝગડગાટમાં સ્થિર આંખે મારી સામે જોઈ રહી છે. ને એજ સાથે દૂખ એતું જીવન હુંજ છું-હતો. હવે કાણુ છે ? આ સ્થળ ! ભિયાને અનેક ખૂમો પાડી શેઠ નાસી ગયા. હું તેને જોઈ રહ્યો હતો. “પણ, પણ” એમ મનમાં ગળુગળુતો'તો. ન સમજાય એવું કાંઈ...કાંઈ નહોતું. આમ મળવાની નવાઈ હતી છતાં હું બીજી કંઈ રીતે કંઈ સ્થિતિમાં

એને જોવા માગતો'તો ? મેં તજ દિવેલી એ એકલી રોતીજ-
હમેશાં ? દૂખ દૂખ ખૂબજ દૂખ. અસહ્ય દૂખ હૃદય ચીરી નાખતું.
ગુનેગારનું દૂખ પ્રેમીનું - અરે દૂખજ - સાચેજ સુભદ્રાને હું ચાહતો
હતો અને હજી ચાહું છું. ને હું એકદમ પાસે દોડી ગયો. “સુભદ્રા !
હું તને ચાહું છું હજી.” કેવી મૂર્ખાઈ-શું બોલ્યો ? હજીયે સ્થિર
આંખો છતાં મને હવે ન જોતી; મને કહે: “હમણાં જરાક આધા
બેસો. પછી તને વાત કરવાની છે.” એજ સ્વર પણ ખાલી-ખાલી.
છતાં મને નવાઈ ન લાગી. એ ફિક્કો, હૃદયને કોઈ કોરી ખાતું
હોય એવો ચહેરાજ મને આદો બેસાડી શકે.

અનેક પળો પછી એણે કહ્યું : “ચાંદી.....ચાંદી ને પરમો !
જગુ તું આવોજ રે'જે ! નહિતર તુંય માંદો પડશે.” હું ક્ષણભર
શાંત ટાઢો ખીતો રોતો ગુનેગાર થઈ ગયો. પણ ક્ષણભરજ. ન સહન
થાય એવાં દૂખને પણ મનમાંજ રાખી મેં પૂછ્યું : “દવા કોની
કરે છે ?” “ના ” જ સાંભળવાની હતી, અને સાંભળી : “ના,
અને આમ ખૂન કર્યું હોય એવું મોહું કર માં !-તને ખબર
ન'તી કે તારા વિના મારું શું થશે, પૈસા વિના શું થશે. જીંદગીનો
કંટાળો, ભૂખ અને અપમાનને લીધે મેં આ શરૂ કર્યું. હું તને
કહી દઉં છું :- તું આવશે એવી આશા ન'તી; ઈચ્છા હતી;
ખૂબજ, જગુ ! એક વાર જો તારી ડોક ફરતા હાથ વિટાળી
શકું ! હૃદયમાં સમાઈ શકું ! ઓઠમાંથી શાંતિ પી શકું ! તો
મોતનીય ખીક ન રહે ! મને મોતની ખીક લાગે છે. ક્યારે ક્યારે
કેમ આવશે એની, હું મરી જઈશ એની નહીં, આમેય અસહ્ય
છે જગુ ! મેં રોજ એમજ ધાર્યું છે કે તું મને ચાહે છે. તું એ
કાગળ લખી ન ગયો હત તોયે માનતજ-ઓ જગુ ! શું કરું !”
તકિયા ઉપર માથું પછાડી એ રોવા માંડી. હું કાંઈ બોલી શક્યો
નહીં-ને જીંદગીને આવી રીતે સળગાવી દીધા પછી શું બોલવાનું

હતું ?— સ્થિર બેસી રહ્યો. મૂંગું રોષ લીધું. હૃદયમાં—ગુનેગાર છતાંય ચાહતા હૃદયમાં એવી ઇચ્છા હતી કે, એકવાર સુભદ્રાને હૃદયમાં લઇ લઉં, અંદર સમાવી દઉં, ઓઠે ધરૂં ને સાથેજ ચિતામાં સળગી જઈએ. જે જીવન શરૂ કર્યું, એ મારે હાથેજ પૂરું કરું. પણ એ એકદમ ઉભી થઇ બોલવા લાગી :—“ એક વચન આપ જગુ ! ” “ શું ? ” એમ પૂછ્યું. “ આપું છું ” ઉમેર્યું. કાંઈ નથી આપવાનું નથી, એવું ધારીને. “ મને અડતો નહીં. મને ચુંબન કરતો નહીં ” મને ઝડપઅંધ વિચાર આવ્યા : આ ભાર ! અડીશ નહીં, પણ મરી શકીશ—“ ને આપવાત ન કરવો. ” મેં વચન તોડ્યું—એકદમ હાથ પકડી લીધો ને કહ્યું :—“ અડ્યા વિના નહિ ચાલે. દવા કોણ કરશે ? સુભદ્રા ! મને હજીય મૂરખ માનીશ ? ”

પણ આ વાત આટલેથીજ અટકાવું છું. મારાથી સહન નથી થાતી. થોડાજ દિવસમાં દવા લેતી ચોપડાવતી છતાં, માત્ર,— “ તને મળી એ પહેલાં કરતાં પણ—અરે, જીવનનું મોટું સુખ છે ” એજ સંતોષ કે સુખ એનાં જીવનમાં પામી, સડેલી, એ મરી ગઈ.

મેં કહ્યું : “ જગુ ! જગજીવન ! તમે રોવા માંડ્યા ? ” એ નીચે બેસી ગયો. બહાર અંધારી રાત્રીમાં અસંખ્ય તારાઓ ઝળકતા’તા. હું પણ પાસે બેસી ગયો. એણે ખૂબ રોષ લીધું. માણસની જીંદગી શેને લીધે ટકે છે ? હું વિચારતો’તો. મળેલું એક દુઃખ સુખોને નાનાં કરી ભૂલાવી દે છે. મળેલું એક સુખ દુઃખોને માઠાં સ્વપ્ન કહી ભૂલી જાય છે.—સુખનાં સ્મરણોથી—સુખનાં માધુર્યનાં જ્ઞાનથી—એનીજ આશાથી દુઃખ સહ્ય બને છે. અઝણ્યે પણ હૃદય જાણે છે કે સુખ અને દુઃખ, દુઃખ અને સુખ, વારા ફરતી આવે છે. ને એથીજ બન્નેની અતિશયતા મારી નાખે છે.

મેં, ' સુખ માણ્યું છે ' એવા જગજીવનને દુઃખમાંથી પસાર થઈ
 ' સુખની લાયકાત મેળવું છું ' એમ કહ્યો, એથીજ જીવી શકતો
 જાયો. મેં જોયું કે તેને વેશ્યાઓની સંસ્થા વિરૂદ્ધ જીવવાનો રસ
 મળ્યો. મેં જોયું કે શરીરની જૂલોને સુધારવા એ તપસ્વી થયો.
 મેં જોયું કે પોતાને વધારે, ઝિંઝા - આનંદ - સંતોષ - કૃતકૃત્યતામાં
 માનતો જગજીવન મૃત્યુ ઓળંગી નવા જીવનમાં (અને કેટલાં
 માણસો કેટલી વખત જીવનમાં મૃત્યુ પામે છે ? અને વધારે
 સારાં અથવા વધારે ખરાબ જીવનમાં પ્રવેશે છે ? અલખત, પેલાંમાં
 પૂર્વજીવનનો ખ્યાલ નથી હોતો; આમાં પૂર્વ મૃત્યુનો) પ્રવેશ પામ્યો.

બીજો દિવસે ચઢા પીધા પછી બપોરે મેં જગજીવનને
 પૂછ્યું: " તમને થોડુંક પૂછવું છે ?" એ મારી સામે જોઈ રહ્યો—
 જાણે કોઈ પ્રિયતમા હૃદય લઈ અને પાછું આપતી હોય ત્યારે
 કોઈ પ્રેમી જોઈ રહે એમ. હું હસી પડ્યો—મેં કહ્યું : " તમે
 બહુ ગંભીર છો— તમે આ નોકરી કેમ લીધી ?" શાંત, તેણે
 જવાબ આપ્યો : " દલાલોને પકડવા. " ને જાણે કોઈને વિશે
 વાત કરતો હોય એમ એણે કહેવા માંડ્યું કે, " મને એમાંય
 એકલા થાક લાગ્યો : દુનિયામાં વ્યભિચાર ઘણો વધી ગયો છે :
 મને નિરાશા મળી—હું તો કાંઈજ કરી શકું એમ નથી. પણ
 આપણે સારા રહેવું—જેટલું બીજું થાય એટલું કરવું : અત્યાર
 સુધીમાં મેં છ મોટી ટોળાને પકડાવી છે. પણ અહીં આ છાપાનો—
 ઢોંગ કરવાજ હું આવ્યો છું. ને અહીં કાન્તા કોણ જાણે ક્યાંથી
 મળી. પણ મને ખાતરી છે કે મારા જીવનનો આ છેલ્લો પ્રેમ છે.
 મેં મારી બધી જીંદગી કાન્તાને એક દિવસ કહી—પણ એ કહેવાનું
 પરિણામ કાંઈ નવુંજ આવ્યું—

તમે સમજણ એટલે શું એ જાણો છો ? દુનિયામાં એથી વધારે
 સુખ કાંઈ નથી પણ એ સમજણ શરીરને પણ સમજવા માગે છે.

અને એમ ઘરમાં કોઈ નહોતું ત્યારે માત્ર શરીરના નહિ હો ! પણ સમજણ માટે તલસતાં ખેંચાતાં એકમેકની નજીક આવતાં અડતાં કંપતાં ગાઢ અનુભવને વધુ ગાઢ બનાવવા મથતાં તેને માટે ભાન ભૂલી જતાં શરીરો ભાન ભૂલી એક બપોરે મળી ગયાં. તે દિવસના વાદળવાળા બપોરમાં ખરતાં પાંદડાં અને ધૂળમાં કાંઈ એવીજ તૃષા ભરી'તી કે એની અંદર એ ફિક્કા થંડા અને બળતા તડકામાં મળ્યા વિના ન રહેવાય. હજીયે એ અનિવાર્ય કેમ બન્યું એ સમજાતું નથી. છતાં એ મળવાનું અનિવાર્યજ હતું. ઘણું દિવસો-વર્ષોથી મેં સ્ત્રીને સ્ત્રી તરીકે જોઈ ન'તી. મને બધાં છોકરાં લાગે છે. તમને નવાઈ લાગે છે, પણ મને આ જાતિય આકર્ષણ કરતાં વધુ કાંઈક એમાં લાગે છે :- કદાચ જીવન, કદાચ મૃત્યુ, કદાચ વિજય-અમરતા, સત્ય પણ ન ભૂલી શકાય એવું.

“વયમાં એક વરજહાં મળી'તી. કાળો, ફિક્કો ચહેરો હતો. સ્થિર સમજતી, બેપરવા આંખો હતી. જીંદગી ખોટા નાખવા માટેજ હોય છે એમ માનતી હોય એવી રાણી જેવી, જેને ના કહી શકાય નહિ, છતાં એ વેસ્થા હતી. અને બીજું કાંઈ એ હોઈ શકે નહિ. એ જીંદગીને વેડફી નાખી મહારાણી થનારીનું અભિમાન ! ભૂખની એને કાંઈ પડી ન'તી. પૈસા માટે નહી. કેવળ વેડફાઈ જવાજ એ વેસ્થા થઈ હશે. કદાચ ખખર નહિ હોય અને થઈ હશે. તેની પાસેથી એ જાણી શકાય તેમ નહોતું. પણ બેશરમ, નીડર, ખુલ્લી આંખે મોતમાં ચાલી જનારી, એનું શરીર શરીરજ ન લાગે. વિનાશની રાણીનો આત્માજ લાગે. મને એ મળી, ને મને વગર પૈસે પ્રેમને માટે આમંત્રણ આપ્યું. મેં ના કહી. ના તેણે કબૂલ રાખી પણ દોસ્ત રહેવા માગી લીધું. એણેજ મને મદદ કરી દલાલોને પકડાવ્યા. પગે પડતી નહી, રૂઆબથી આકર્ષતી નહી, માત્ર, ‘હું એટલુંજ સમજું છું, એ જરૂરી છે, એ નિયમ છે, વાંધા

ન. વાંધાનો વિચાર મુખાંઓ કરે'. એમ કહેતી હોય એવી એ વાતોમાં લઈ જાય, ને પછી શરીર ભોગવાવે અને ભોગવે. પણ એ અનુભવ આનંદ ન આપે, જાણે અનિવાર્ય મૃત્યુમાં આપણે આવા નિયમોથી ઢસડાવા, અપ્રતિહત પૂરમાં તણાઈએ છીએ એવો ગાઢ વિષાદ કે નિર્વેદ ભર્યો સંતોષો અસંતોષ આપે. તેના અનુભવથી મને લાગ્યું કે, સૌંદર્ય સ્ત્રીનાં શરીરમાં કે રંગમાં નથી પણ સ્ત્રી પોતાની જાત પુરૂષને કેવી રીતે આપે છે તેમાં છે. હું કોઈ મધરાતે વાતોને અન્તે કબૂલ થતો ને અમે ચારેક વખત એ અનુભવ કર્યો હશે. પણ મારો બધો મોહ ઉતરી ગયો હતો. આ પણ મને અભિમાની મૂર્ખતા લાગવા માંડી. મેં એને સલામ કર્યા. સુખ કે દુઃખ વિના એણે સાંભળી લીધા, ને કહ્યું : “તમે—તું મરવા ઉપડે છે. ”

“તમને ખબર છે । ગધેડો કો'ક ઉજ્જડ રસ્તાને કાંદે, ખાલી ભેજે ઊભો હોય તેમ હું નીરસ બની ગયો'તો. કોઈનો અંગત પરિચય નહોં. માત્ર નોકરીજ કરવાની. ને એમાંય રસ નથી રહ્યો એમ લાગ્યું. જાણે દુનિયામાં વેશ્યાઓ વધતીજ જવાની છે. પરણેલી સ્ત્રીઓ પણ વેશ્યાની જાંદગી ગાળે છે, પુરૂષો ગળાવે છે. આખા સમાજ—દુનિયાને હું શું કરી શકું ? જેને સારા વિચાર આવતા હોય એજ કોઈક દિવસ મેળેજ પ્રસંગોની અચડામણમાંથી સારા થઈ, ભૂલો સુધારવા પ્રયત્ન કરે. પણ જેને સુધારોજ મુખાંઈ લાગતી હોય, ને જે ભૂલો કરી બીજાંને હેરાન કરવા બીજાંની જાંદગી ઉપર નજવા વેડફવામાં બુદ્ધિ ચાતુર્ય શ્રેષ્ઠતા આદર્શ માનતા હોય અને જીવન દોરતા હોય એ કેમ બદલે ? મને હજીય એમજ લાગે છે. માત્ર પ્રયત્નની ફરજ સમજી હું કામ કર્યે જાઉં છું.” જગજીવનનો અવાજ અણુધાર્યો સત્તાવાહી થયો:— “જો કોઈની ફરજ સ્ત્રીઓને વેચવાની હોય તો મારી સ્ત્રીઓને મદદ કરવાની છે.—એજ વિચારે—.

“કાળીના ગયા પછી હું બજારોમાં ગયો. મારા મનમાં પાપ ન'તું, એ તો માત્ર હુંજ જાણું છું. પણ એ બહુજ ધક્કો લાગ્યો, અહીં-હૃદયમાં. નૂરજહાંએ મને લગભગ વૈરાગ્યમાં ડુબાવી દીધો. ને પછી કાન્તા મળે છે.....

“પણ કાન્તાને અતે મને ખૂબજ દુઃખ થયું. વ્યોમેશ ! જે માત્ર અકસ્માત હતો એ સંબંધી થઈ અમને રિખાવી રહ્યો ! કાન્તા કહે ; “ જગુ ! મારાથી આ સહન નથી થતું ! આ ફરી કોઈ દિવસ નહિ બને !” મેં કબૂલાત આપી કે, “ સાચેજ નહિ બને !” માલિકી, મોહનભાઈ ! એ દેહની કે એનીય અંદર અદૃશ્ય રહેલાં કોઈ મન હૃદય કે સમગ્ર એવાં જીવનની એ પૂર્ણ થઈ શકતી નથી. એનું દુઃખ આમ તો નહિજ - શરીરથી તો નહિજ-શરીર જંખે છતાં શરીરથી તો નહિજ મટે ! ગમે તે કર્યા છતાં એક બની શકાતું નથી. એ થોડી મિનિટો અનંત નથી બની શકતી. જેનાં હૃદય જંખે છે-આટલું બધું-એ જુદાંજ કેમ ? કેમ એ એકજ નહિ હોય ? કેમ આ જુદા સ્વભાવો ? કેમ મળવા ભળવા એક થવાની ઇચ્છા ! છતાં અમર અતૃપ્તિ !”

“ અમર અતૃપ્તિ !” મારા હૃદયે બહુજ મંદ પડ્યો પાડ્યો, એમ આજે મને લાગે છે. એ અતૃપ્તિનો વિરાટ અસંતોષ જીવન સમસ્તમાં વ્યાપી જાય, તેનાં પળે પળનાં વર્તમાનમાં મળી જાય અને તેની આગ અતે દુઃખ કે જે, જેને સ્પર્શે તેને ભડભડાટ સળગાવી સંપૂર્ણ ભસ્મ કરી છોડે-એ કશાંની, જિજ્ઞાસા અને પછી સહાનુભૂતિથી કાંઈ વધુ અસર મારા ઉપર થઈ નહોતી-મને લાગતું હતું કે આ વાત સાંભળતાં મારું હૃદય અસ્વસ્થ બને છે-. અંધકારે જગત વ્યાપ્ત કરી દીધું'તું; પણ મને એમ થતું હતું-આ વાત ખૂટેજ નહિ ! પણ વાત પૂરી થઈ હતી. થોડીવાર મૂંઝા બેસી અમે જુદા થઈ ગયા.

એ ત્રણ દિવસ પછી જે રાતે જગજીવન જવાનો હતો તેના સવારે અમે અન્તુભાષના આમંત્રણને માન આપ્યું; ને દિવસ આખો એ દરબારી ખાનગી બગીચામાં ગાળવા નક્કી કર્યું.

એક નિશ્ચિત મૌન જગતાંજ પડી ગયું હતું:—દરબારી ગાડીમાં અમે યથાયોગ્ય રીતે સ્થાન લીધાં. અન્તુભાષની બોલવાની ધણી ઇચ્છા છતાં કોઇ પણ તેની વાતને—ફરી ફરી એ બગીચાને વખાણવાની વાતને—વિવેક ખાતર પણ ઉત્તેજન ન આપી શક્યું.

એ બન્ને સામાં બેઠાં'તાં: કાન્તાબેનની બાજુમાં અન્તુભાષ અને મારી બાજુમાં જગજીવન. હું એ બન્નેના સ્વસ્થ, ઠરેલા હાથ જોતાં તેમનાં અગાધ ભાવોએ ભરેલાં હૃદયને કંપતો આશ્ચર્ય પામતો હતો. મારે વિષે એ લોકો વિચાર પણ નહીં કરી શકતાં હોય. પણ મને તેની નહોતી પડી. એ બન્ને, એક, જીવનના ઘણા અનુભવો લઇ આવેલ અસ્વસ્થ, અને બીજું, અનુભવહીન સ્વસ્થ—નિશ્ચયી. જગજીવનની તૃષાએ અનુભવના ધસારા વિનાના અન્તરસ્થ જ્ઞાનની તો નહિ હોયને ?

ક્યારે પહોંચ્યાં એ ખબર ન પડી. એકદમ શીતલ પવનની જગ્યામાં અમે આવી ગયાં હતાં. માથાં ઉપર ઘેઘુર ઝાડવાં વાળો રસ્તો હતો. ફરી અચાનક, એક નાણુક હોજનાં રૂપેરી પાણી આંખને આંજી નાખતાં જણાયાં. દોડી જતી ગાડી જગજીવને ઉભી રખાવી, તડકામાં ઘોળાં કોમળ કપડામાંથી નીકળતા શીક્કા ચહેરામાં વિલસતી કાન્તાબેનની કાળી આંખો, હોજનાં પાણીને જોતી, એવીજ અગમ્ય લાગી. જગજીવન હોજનું પાણી જોઇ બીજી બાજુ ફરી ગયો. “ મેં કોઇ દિવસ આવું અહીં ધાયું ન'તું ”. કહી હું પણ એ બાજુ વળ્યો. અમે બધાં ફરી, અને જગજીવન દોરી જતો'તો એવી બગીચાની ગલીઓમાં તેની પાછળ ગયાં.

તગરના મોટા છોડનાં ઝુંડોમાંથી એ દુધમોગરાનાં અસંખ્ય ફુલો, તેના કાળાં-લીલાં પાંદડાંમાં અજબ ભાત પાડી, તડકામાં હસી, અમને બોલાવી રહ્યાં હતાં. જગજીવને કહ્યું : “જીઓ, આ કાળાશ ભયંકર લાગે છે.” તેનો હાથ, તગરની વચમાંથી નીકળી ઉંચે ચાલ્યાં જતાં ખુચનાં ઝાડની, આકાશને મળતાંજ, પાંદડાંઓથી ભરપૂર થઇ જતી ટોચની તરફ લંબાયો. અમસ્તું સાદું આકાશ લીલાં પાંદડાંઓની પાછળ, ભીની કરેલી રાખ જેવું કાળું-વાદળી થઇ મનને વિચિત્ર જગ્યાઓમાં સ્પર્શવું હતું. કાન્તાબેન કહે : “મને તો ખીક લાગે છે. ચાલો ખાવા બેસીએ.” એક પૂરી ક્ષણ જગજીવન સામું જોઈ રહી પછી ભાતાંની પોટલી લઇ એ તગરની નહિ જેવી છાયામાં બેસી ગયાં. અમે પણ બેસી ગયા.

ભાતાંની ઉધડી પોટલી તરફ ઠરેલી આંખો પાછળ મારું મન વિચાર કરતું હતું : એ ગંભીર કાળાશ જગજીવન જાણતો હતો. કાન્તાબેન તેનાથી ખીતાં હતાં. બન્નેમાં એટલો ફરક છતાં બન્ને તેની નીચે કેવાં સુંદર લાગતાં હતાં ! ટોપી પહેરેલા અન્તુભાઈને જોઇ મેં કહ્યું, “તમારો આ બગીચો તો બહુ સરસ નીકળી પડ્યો. મને ખ્યાલજ નહિ કે, આ મરૂભૂમિમાં આવી વસંતસૃષ્ટિ હશે.” કેળનાં પાંદડાંમાં જમવાનું ગોઠવાઇ ગયું. શરમાઇ મૂંગા બની ગયેલા અન્તુભાઈએ તેમાંથી ઢેબર ઉપાડી મોઢામાં મૂક્યું. જગજીવન બોલ્યો : “મોહનભાઈ, આ તડકામાં કોઇ અસ્વસ્થતા હુપાયલી મને લાગે છે.” કાન્તાબેનનો પત્રાવળો ઉપર ઠરેલો હાથ, નાનો કામળ, ત્યાંજ અટકી ગયો. તડકો તેને બાળતો હશે ? મારી નજર લીલી ધ્રો, જૂનાં થોડી ધૂળ ચડેલાં, નવાં સ્વચ્છ લીલાં પાંદડાંઓ, સૂકાં ભૂખરાં થડ, હરિયાળીમાંથી દેખાતા ભૂરી જમીનના લીટા, એ બધાં ઉપર, મૃત્યુની કાલિમાના ચૂરા કરી તેને સુવર્ણ રંગી હોય એવો વિચિત્ર હસતો તડકો ચૂમી રહ્યો હતો ત્યાં ચોંટી રહી

“તમે આ તડકાની વાત જાણો છો ? આ તડકાને જોઈ જેના હૃદયમાં, બેઠાં હોય ત્યાંથી ઉભા થઈ ક્ષિતિજને માર્ગે નાસી જવાની ઇચ્છા થઈ આવે ત્યારે જાણવું કે, ભલે સોનેરી, પણ મૃત્યુની કાળી આંગળી તેના હૃદયને અડી, પોતાના દેશમાં ચાલ્યા આવવા બોલાવે છે.”

કાન્તાબેનના હાથ ઉપર પાણીનું એક ટીપું પડ્યું. મેંજ એ જોયું. ને એકદમ અનુભાષને કહ્યું કે, “અનુભાષ ! માડીમાં કુંજો રહી ગયો છે તે જરા લાવી આપોને ?” કાંઈ ખબર વગર એ કુંજો લેવા દોડી ગયા. જગજીવને પણ જોયું : એકદમ કાન્તાબેન પાસે આવી હાથ પકડી એ કહે : “કાન્તા ! કાન્તા ! હું કોઈ દિવસ આવું નહિ બોલું !” જે નજરને બાલપરણીત પુરષોજ સમજી શકે છે એવી નજર કાન્તાબેને મોહું ઊંચું કરી તેની ભીની આંખોમાંથી જગજીવન તરફ કરી ને પછી ઢેખરું લઈ પોતાના મોઢામાં મૂક્યું. જગજીવન અત્યંત દિલ્લો પડી ગયો. જાણે એણે ખૂન કર્યું હોય. કાન્તાબેન કહે : “હવે જન્મવું છે કે નહિ ? મનેયે કાંઈ સૂઝતું નથી. તું જન્મવા નહિ માંડે તો અનુભાષ આવશે તોય હું રોતી રહીશ નહી.” હવે અમારા હાથ પણ ફરજિયાત ચાલ્યા. અનુભાષ કુંજો લઈ આવી ગયા.

જમ્યાં, બેઠાં, વાતો કરી. પણ દુનિયા જ્યારે અત્યંત સુંદર લાગતી હોય ત્યારે કોઈ બે પુણ્યો કચરાઈ જાય ને મનમાં એ વાત ફરી ફરી આવ્યા કરે એમ જગજીવન અને કાન્તાબેન અને પછી હું અને અનુભાષ એક તીવ્ર ગ્લાનિમાં સરી પડતાં હતાં. મારી આંખોમાં ઊંધ ભરાઈ હતી. બપોરના અત્યંત ઉગ્ર પ્રકાશમાં એ અર્ધી મીચાઈ જતી હતી. કાન્તાબેન જાણે દુનિયામાં હુંજ એકલો હોઈ તેમ મને કહે : “તમે પેલાં તગર નીચે સૂઈ જાવ. તમને બહુ ઊંધ આવતી લાગે છે.” મેં કહ્યું : “હા. પણ એક શરતે :— હું ગાઉં છું એ તમારે સાંભળવાનું !” જગજીવનના દિલ્લો

મુખમાંથી દબાયેલો અવાજ આવ્યો, “ગાવ !” કાન્તાબેન એ બાજુ જોઈ રહ્યાં. પછી દૂર ઝાડી તરફ જોઈ રહ્યાં : મેં જરા ખોખારો ખાધો. અન્તુભાઇનું મોઢું સોંધા હાસ્યથી હસી ઉઠ્યું : મેં જોયું કે બે હૃદય ધવાયાં છે. અચાનક જાણે એને કાંઈ સંબંધ હોય એમ એક ગીત ગાવા લાગ્યો. એ ગીત સુખનું હતું : અને એ શરૂ થતાં જ બન્નેને હસતાં જોઈ મને લાગ્યું કે આજે હું પંખીની માફક સહેલાઈથી ગાઉં છું અને આ રાગ માધુર્યનો ઝરો છે. આ રહ્યું એ ગીત :—

“મારે તે આંગણે સુંદર તલાવડી
તેમાં કમળજિયાં પાણી થાય,
હું ને નાહોલીઓ રમવાને જમ્યે
આછાં આછાં નીર ડહોળાય
હળવે નાહોલીઆ હળવેથી હીંડજે
ફૂળાં ફૂળાં મીન કચરાય,
શોભા અમારી નાની તલાવડીની
મીન કચરાયે ખંડિત થાય.
જિગ્યાં કમળિયાંને શોભે તલાવડી
મારું મનકું લળી લળી જાય
મારા રે સમ તને વહાલા નાહોલીઆ !
ફૂળાં કમળિયાં ના ચૂંટાય
મારી તલાવડીએ સંતોને નોતરું
મારું આંગણું પાવન થાય.
હું ને નાહોલીઓ હેતેથી પૂજશું
અમારાં હૈડાં પાવન થાય.”

જાણે પ્રણયારંભમાં સુખન કરતાં બે યુવાન પકડાઈ જાય એમ બન્ને આજે પ્રથમ કલહમાં પકડાઈ ગયાં હતાં. અને સાથેજ

ઉપરનું ગીત આમાં છાપવાની રજા આપવા માટે શ્રી. ગિરીશભાઈ બક્ષેનો આભાર લઉં છું.

દુઃખ હતું. એટલું બધું હતું કે કેમ મનાઈ જવું એ ખબર નહોતી પડતી. કારણ જગજીવન રાતનાજ જવાનો હતો. પણ જગજીવન કાન્તાબેનની સરલતામાં આજે ભળી ન શક્યો. એણે કાન્તાને દુઃખ આપ્યું હતું એ કલંક-એ ક્ષત અનંત હૃદયમાં ધારવાનો હોય એમ એ ક્ષણે ક્ષણે હસતી આંખો પાછળ વિચારમાં પડી જતો હતો. આજે બન્ને કાંઈ ફરી ગયાં હતાં-દરરોજનો હસતો જગજીવન આજે ગંભીર હતો. દરરોજનાં ગંભીર કાન્તાબેન આજે હસવાની દરેક પળને ચૂમી રહ્યાં હતાં. માણસ ગંભીર તો થાય, પણ જ્યારે પ્રિયતમ જીવન છોડીને ચાલ્યો જતો હોય ત્યારે હસવાનું સૂઝે એ સ્ત્રી કેવી ? આ દિવસોના આંતરકલહનો પ્રેમના અતીવ અસ્વસ્થ ઉત્તાપનો આજે અંત આવી જવાનો છે-ઇસપાર કે ઇસપાર બધું આજે નક્કી થઈ જવાનું છે એ ખ્યાલ તેને પળે પળે હસાવી રહ્યો હશે ? કે સ્ત્રીનાં અનંતભાવી હૃદયનું આ એક મધુર દર્શનજ છે ?

કોણ જાણે ! પણ દિવસ મારા મગજમાં પ્રકાશના લાંબા પમ અને નાના નાના છાયાઓના પડછાયાથી નાચવા લાગ્યો અને હું ઉંઘી ગયો.

સાગરની ભરતી જેવા ગાજતા પવનના શીતળ ઝપાટાઓથી હું ઉંઘના ગાઢ-મધુર ઘેનમાંથી જાગી રહ્યો. સોનાની અગ્નિમાળોમાં પ્રચંડ આનંદથી બગેરના વધવા સાથે વૃક્ષો ડોલી રહ્યાં હતાં, ડોલતાં ફૂલો ઉપરથી ઉખડી પડતાં. કોણ જાણે ક્યાંથી ટોળાબંધ આવેલાં, દોડતાં-તરતાં પતંગિયા, એ જિવંત સૃષ્ટિમાં ક્ષણિક અને અનેક એવાં અનુપમ રંગનાં ચિત્રો દોરી રહ્યાં. ઉપવનની રેતીમાંની ચિરોડીકણીઓ, અમુલ્ય હીરાકણીઓથી પણ અનંતગણી સુંદર ઝળહળી રહી.

લીલાં સુકુમાર ધાસમાં ત્રણે સૂતાં હતાં. કાન્તાબેન અને અન્નુભાઈ ઉંઘી ગયાં હતાં. જગજીવન હજીયે સહેજ ઘેરાયેલી

આંખે જાગતો હતો. મને જાગેલો જોઈને એ મારી પાસે આવ્યો. મને કહે “મોહનભાઈ! માણસો જીંદગીમાં કેટલી ભૂલ કરતાં હશે?” મેં કહ્યું : “અપરંપાર.” ઘણો સમય અશબ્દ પસાર થઈ ગયો. સુવર્ણાતપનું રિમત જાણે ધીમે ધીમે વધુ કામળ થતા ગાઢ આનંદમાં પરિણમતું હતું. નીચે નમેલા સૂર્યનાં કામળ સોનેરી કિરણો જીંડમાંથી આવી કાન્તાબેન અને અન્તુભાઈને અભિષેકી રહ્યાં.

મને એમ થતું હતું દુનિયા આટલી સુખેથી જો ઉઠી શકતી હોય ! સુકુમાર લોલાં ધાસ ઉપર કામળ શ્વેત વસ્ત્રોમાં ગૌર શરીર. ને તેનીયે ઉપર બધાંને ચિત્રમય બનાવતું કામળ ગાઢ સુવર્ણ તેજ ! જગજીવન એકીટશે કાન્તાબેનના મોઢા ઉપર જોઈ રહ્યો. એનું મન ત્યાંજ હશે કે ક્યાં એ કેમ ખબર પડે ? અચાનક કાન્તાબેને આંખો ઉઘાડી. સીધી જગજીવન સામે તેનીજ આંખોમાં —કાન્તાબેનની આંખોમાં જગજીવન ભર્યો હતો. જે આ સ્વપ્નની ઘેરી સોનેરી સૃષ્ટિમાં ઝાંધી ઉઠી હજવા થયેલા દેહમાં એક સ્વપ્ન જેવોજ લાગતો હોય એમ એ ઘણીવાર સુધી નિગૂઢ આશ્ચર્ય અને રિમત સાથે તેને જોઈ રહ્યાં. આવાં સ્વપ્નમાં માણસ જાગે ત્યારે આશ્ચર્ય, આનંદ અને શોકના ઓઘ હૃદયને એકસામટા ઘેરી વળે છે. જ્યારે સુવર્ણ જલ ઝલકાયાં ત્યારે અન્તુભાઈ સળવળ્યા અને ખેઠા થયા. કાન્તાબેન પણ બીજી બાજુ ફરી મોઢું દોઢાંતો ખેઠાં થયાં. જગજીવન એજ નિશ્ચલ ગંભીરતા ધરી ખેસી રહ્યો. માત્ર ત્યાં દુઃખ નહોતું. મેં કહ્યું “ચાલો હવે જવાનો વખત થયો. વ્યોમેશ ઘેર આવી ગયો હશે.”

જરૂરિયાત પગોને ઘસડી રહી : આખી દુનિયા આ ગાઢ બનતા જતા સુવર્ણ રંગમાં ફરી ગઈ હતી. બપોરે આવેલાં એજ ગલીઓ અત્યારે કાંઈ નવીજ બની ગઈ હતી. અનેક સુગંધો નવી નવી વાતો કરતી જૂદે જૂદે ખૂણેથી વાયા કરતી

હતી. અમે છાયાઓએ આવૃત્ત કરેલી ઘોળા રેતીની શાંત
 ગરમી પગને આગળ અને આગળ મૂકાવતી હતી. નિર્વાક,
 ગાડીમાં બેસી અમે ઘેર પહોંચી ગયાં. ઘેર ઉતરીને કાન્તાએને મારા
 હાથમાંથી કુંળે લઇ લીધો ત્યારેજ મને ખબર પડી કે હું સૂતાં તાં
 ત્યાંથી ઉભો થયો ત્યારનો કુંળે મારા હાથમાંજ છે. ધરના નિર્દોષ
 અધકારમાં પ્રવેશતાંજ અનેક બીકો હૃદયમાં આવી ભરાઇ. વ્યોમેશ
 ત્યાં હતો. જીંદગી ક્યાં દોરી જતી હતી? અન્તુભાઈ, કાન્તા,
 જગજીવન, વ્યોમેશ —હું— બધાંને એ ક્યાં લઇ જઈ અટકાવશે?
 વ્યોમેશ મને કહે : “ મોહન ! આજ તો માણું ધરમાં બહુ એકલું
 લાગતું હતું. જગજીવન તમે રોકાઈ જવને—તમારે અહીં શું
 ખોટ છે ?” અમે ચારે જણાં શું જવાબ આપીએ ? અને ખરો
 જવાબ શું હોય ? છતાં જગજીવન ગંભીર થઈ કહે : તમારી
 મહેમાનગતી હું કદિ નહિ ભૂલું. પણ મારે જવુંજ જોયે તેમ છે. ”
 મોટાઈમાં વ્યોમેશ હસી પડ્યો. “ અત્યારે તો જમીનેજ જવાના
 છો ને ? તમે વહેલાં પાછાં ફર્યાં હોત તો આપણે આ રાજની
 પાતો કરત !” જરા રહીને :- “ કાન્તા જમવાનું શું ?” અર્ધા
 કલાકમાં એજ પુરાતન પૂરી શાક તૈયાર હતાં. એજ રસોડામાં
 આજે અમે બધા સાથે બેઠા. દીવાનાં ઝાંખાં તેજમાં દુનિયા
 અપાર્થિવ બની ગઈ હતી. અન્તુભાઈને અનેક કામ સોંપાયાં. કાચી
 ફેરી મોળા. અમે ખાધી. અમે જમી ઉઠ્યા. કાન્તાએને વ્યોમેશને
 પૂછ્યું : “ જગજીવનભાઈને સ્ટેશને મૂકી આવું ?” “ હા, હા. નહિતર
 અન્તુભાઈ જાત, પણ કાંઈ નહિ.” કાન્તાએને કહે : “ અન્તુભાઈ,
 મૂળજીને કહી ગાડી મંગાવોને !” જગજીવન કહે : “ પણ તમારે
 જમવું તો જોશે ને ? હું કાંઈ તમને ભૂખ્યાં મારી ન શકું !”
 વ્યોમેશ હસ્યો : “ ચાલ કાન્તા જમી લે !” વ્યોમેશનીજ થાળીમાં
 ચોડાં પૂરી શાક લઈ તેમણે પતાવ્યું. બાજુમાં જગજીવન બેસી રહ્યો.
 અમે ઉભા હતા. અન્તુભાઈ આવીને કહે : “ ગાડી આવી ગઈ છે.”

કાન્તાબેને છેલ્લી પુરી લઇ કહ્યું: “સામાન મૂકાવો.” કાન્તાબેન ઉભાં થયાં તોપણ જગજીવન બેસી રહ્યો. એના મનમાં શું વિચાર આવતા હશે એ કેમ ખબર પડે? પણ જાણે અનંત આસન જમાવ્યું હોય! કદિ ત્યાંથી કોઇ અદૃશ્ય વ્યક્તિને જમાડતાં ઉઠવુંજ ન હોય તેમ એ બેસી રહ્યો. મને આ ન ગમ્યું. તેનો ખભો હલાવી મેં કહ્યું: “જગજીવન! ચાલો હવે.” સરળતાથી ઉભા થઇ તેણે કહ્યું: “ચાલો.”

સામાન મૂકાઇ ગયો હતો. મૂળજી ઉભો હતો, અન્તુભાઇ હતા, હું હતો, કાન્તાબેન હતાં વ્યોમેશ હતો, જગજીવન હતો. અમારી પાછળ મોંઘી અર્ધ અંધકારમાં હામ ધસતી હતી. ફળીના થાંભલા ઉપર રાખેલા ચોરસ જ્ઞાનસમાંથી ઝાંખુ અજવાળું આખા ફળીમાં ફેલાઇ ગયું હતું. દૂર વાછડાં પણ એકઠાળિયાં ખહાર ઉભાં હતાં. કાન્તાબેન છોડનાં ઝુંડ પાસે ગયાં અને એક કરેણનું ગુલાબી ફૂલ તોડ્યું. દીવાની છેક પાસે એ હતાં. અમે બધા અર્ધ અંધકારમાં હતા. સુંઘી જોયું, પછી જગજીવનને હાથથી બોલાવી કહે, “હ્યો!” જગજીવન ત્યાં ગયો અને ધીમેથી હાથમાંથી ફૂલ લઇ હસી પડ્યો. કાન્તાબેન તદ્દન સાદા વિચારમાં મશ્ગુલ હોય તેમ જરા ઉંચું જગજીવન સામું જોઇ પછી અમારી તરફ આવ્યાં. મને કહે: “તમે આવો છો ને?” મેં કહ્યું: “હારતો.” કારણ હું જાણતો હતો કે મારે જવાનુંજ હતું. હવે અમે બધાં ખહાર નીકળ્યાં. રસ્તો અંધારો હતો. ગાડીનાં બે બાજુનાં બે નાનાં જ્ઞાનસ ટગમગતાં હતાં. અમે ત્રણે ગાડીમાં બેઠાં. અને “આવજો! ફરી કોઈવાર.” “અન્તુભાઇ સલામ.” એટલા શબ્દો પછી ગાડી રસ્તાના અંધકારને અજવાળવા દોડવા લાગી. મેં કહ્યું: “કરેણનું ફૂલ દક્ષીણમાં સતીની દેરી ઉપર મૂકાય છે.” કાન્તાબેન કહે: “મને ખબર નહિ.” જગજીવન કહે: “આ ફૂલ એટલું ચોકખું અને સુગંધી છે કે એ

ક્યાં જાળવવું એ મને ખબર નથી પડતી.” ગાડીના દોડવા સાથે આવતા પવનથી કરેણીની સુગંધથી મારો શ્વાસ ભરાઈ ગયો. મેં ફરી કહ્યું, “આવી સુગંધ કોઈ દિવસ ભૂલાતી નથી.” અમારા બધાંના અવાજ ભાવરહિત, સાદા, છતાં અનેક અર્થ ભરેલા મને લાગતા હતા. કાન્તાબેન ને જગુ મારી વાત સાંભળી જરા પોતાના વિચારમાંથી મારા તરફ ફર્યાં લાગ્યાં. કાન્તાબેન કહે : “આપણે ત્રણે એક છીએ.” મેં કહ્યું : “ના, એમ નથી.” બન્ને સમજ્યાં કારણ હું તેમને બાણું છું—ધણું—છતાં—એક ક્ષણની સમજણ પ્રાણની બૂની પિછાનની યાદ આપે છતાં એ અનંત નથીજ.

રોશન ઉપર જગજીવન સીધો ટિકિટ લેવા ગયો. અમે બન્ને પ્લેટફોર્મ પર ગયાં. આજે દુનિયાએ અર્ધ અધિકાર અને અર્ધ તેજ પસંદ કર્યાં હતાં. રોશન ઉપર માણસો થોડાં હતાં. હતાં તે પણ શાંત લાગતાં હતાં. કાન્તાબેન કહે : “મોહનભાઈ ! મારાથી રહેવાશે ?” કહી મારા ખભા ઉપર આવી રડી પડ્યાં. મેં કહ્યું : “જગજીવન હમણાં આવશે. દ્રેન પણ તરતજ ઉપડશે. તમે કહો તો ટિકિટ લઈ આવું ?” “ના”. મેં કહ્યું : “તો આમ રડો નહીં; મારાથી નથી સહન થાતું.” જગજીવન તરત આવી લાગ્યો, ને ગાડીની બિહસલ સાંભળાઈ. છતાં એ કાન્તાબેન પાસે ઉભો રહ્યો. તેના હાથ હાથમાં લીધા ને બોલ્યો, “માણસ કાંઈ જાણતો નથી છતાં.....” એ બોલી શક્યો નહિ, મને તીવ્ર ઉત્કંઠા થઈ આવી ને તરતજ દુઃખ થઈ આવ્યું કે પરમેશ્વરને માણસને દુઃખ દીધા સિવાય બીજું આવડતું નથી. જગજીવને કાન્તાબેનના બન્ને હાથ પોતાનાં આપ્પા મોઢા ઉપર દાબી દીધા. પોતાનાથી બહુ ઉંચા નહિ એવા જગજીવનનું માથું એણે પોતાનાં હૃદયમાં સંતાડી દીધું, ને કહ્યું : “જગુ !” દ્રેન ચાલવા લાગી. મારું હૃદય બળતું હતું. આંખોમાં આંસુ હતાં. મનમાં કાંઈ સમજ ન પડે એવા ધક્કા લાગતા હતા.

છતાં અવાજને સ્થિર કરી મેં કહ્યું : “જગુ! દ્રેષન જાય છે !” એનો સામાન મૂકેલો ડબ્બો કયાંય નિકળી ગયો હતો. ત્યારે એ ધીમે ધીમે છૂટો થયો અને એક ડબ્બાને ભરાઈ રહ્યો. “આવજો, મોહનભાઈ કાન્તા પાસે રહેવાય તેટલા દિવસ વધુ રહેજો.” એ હસતો હતો. તદ્દન થોડું અને સામાન્ય, છતાં ત્યાં કાંઈક વિશેષ, કાંઈ એવી ગાઢ સમજણ હતી કે મને લાગ્યું કે જગજીવન ને હું કદિ એની આટલી વાતો છતાં જાણી શક્યો નથી. અને કાન્તાબેનના મ્હો સામું જોતાં મને લાગ્યું કે એ કોઈ અજાણ્યા ભયમાં થંભી ગયાં છે. છતાં એ પણ જગજીવનને જોઈ નવાઈ પામ્યાં હોય તેમ હોદ્દામાંજ અસ્પષ્ટ “શું” કે એવું કાંઈ બોલ્યાં. દૂર રાતો દીવો હતો. પ્લેટફોર્મ ઉપર એક કે બે માણસ દૂર ઝિભાં હતાં. તેની પાછળ કાળાશ હતી. કાળાં સ્ટેશનનાં છાપરાં ઉપર અનેક તારાઓ હતા. પ્લેટફોર્મનાં ફાનસો ઠરવા લાગ્યાં હતાં. મેં એ જોયા પછી કાન્તાબેનનો હાથ પકડી કહ્યું : “ચાલો !” ને અમે ચાલવા લાગ્યાં.

હું ફરી કાન્તાબેનની સામું જતા પહેલાં એ વાર જોઈ શક્યો. હું ઝાઝું કહી શકતો નથી. દુઃખ ત્યાં ન હતું. મોહું હસી શકતું હતું. છતાં એ તો ઉઘાડા દિવસ જેટલું સ્પષ્ટ હતું કે તેનું હૃદય સાવ-સાવ ખાલી છે. તેના એક પણ વર્તનમાં કાંઈ હેતુ નથી. માત્ર વર્તન થયા કરે છે અને તે પણ મધુર-મધુરજ.

હું પણ ગયો. જગજીવન માટેનું દુઃખ બીજે દિવસે સવારના લાગ્યું, દિવસ ચડતાં મેજેજ ઓછું થઈ ગયું. મારું મન પણ થાકી ગયું હતું. માત્ર કાન્તાબેનના ખાલી હૃદયના ને એકલા વ્યોમેશ અને અનુભાઈ વચ્ચે રહેવાના વિચારો એટલા બધા આવતા અને એટલું બધું દુઃખ મને થાતું કે મને લાગ્યું કે હું કાન્તાબેનના પ્રેમમાં પડ્યો છું. મારે જવું ત્યારે કાન્તાબેને મને જમાડતાં જમાડતાં કહ્યું : “તમે ક્યારે પરણશો ? મને બોલાવશોને ?”

મેં કહ્યું : “ જરૂર, માઈં પરણવાનું તો જ્યારે અને ત્યારે પણ તમારા...વગર હું પરણી શકું નહિ. ” અને ખરેખર મને એમજ લાગતું હતું : મહા મહેનતે હું “ તમારા અને જગજીવન વગર ” એમ બોલતાં અટકી ગયો. એને ખબર પડી ગઈ હશે. મને કહે : “ તમારે કોઈ દિ’ મનમાં વાત છુપાવવી ન જોઈએ. તમે એટલા અરીસા જેવા મોઢાવાળા છો કે બોલો નહિ તોય તમારા મોઢા ઉપરથી ખબર પડી જાય ! ”

હું ગયો. પણ સતત એ જાનના અને થોડા વ્યોમેશના વિચાર સિવાય મારી લાંબી મુસાફરીનું મને કંઈ યાદ નથી.

મારી કચેરીમાં એક દિવસ બપોરે એક કાગળ મળ્યો. એ જગજીવનનો હતો.

૨૬-૫-૩૧

પ્રિયભાઈ મોહનભાઈ,

તમે વણીવાર યાદ આવો છો. તમારો “ અપરંપાર ” શબ્દ હું ભૂલી શક્યો નથી. થોડા દિવસ પ્રયત્ન કરી એ ભૂલવાનો પ્રયત્ન મૂકી દીધો છે. પુરીના મેળામાં દલાલોની ટોળાઓ સ્ત્રીઓને ઉઠાવી જાય છે. તેને પકડવા હું જાઉં છું પણ માઈં મન ક્યાંય રહેતું નથી. જ્યાં જાઉં ત્યાં મોટી, કંઈ પૂછતી આંખોવાળી હૃદય ભાંગેલી કાન્તા દેખાયા કરે છે. ટોળા તો પકડાશેજ.

તમારો જગુ.

આ “ ભૂલવાનો પ્રયત્ન ” શું ? મને જગજીવનની અનેક ચિંતાઓ ફરી થવા લાગી. કાન્તાએ ફરી ફરી એકલાં આવી મને પૂછવા લાગ્યાં “ સહેવાશે ? ” દિવસો ચાલ્યા ગયા. એક દિવસ તાર આવ્યો :—

“ તમે પહેલી ટ્રેનમાં ગુપ્તધર્મશાળા પુરી આવો.

કાંઈ પણ વધારે વિચાર કર્યા સિવાય હું ડુંગરાઓ ઉપરથી ઉતર્યો. અનેક કોલાહલમાં મારા જીવનમાં ક્યાંથી આવેલાં આ બે મિત્રોનાં મ્હો જોતો એક સાંજે હું પુરી આવી પહોંચ્યો.

“ગુપ્ત ધર્મશાળા ક્યાં છે?” મેં પૂછ્યું. અનેક જગ્યાએથી “ખબર નથી.” ના જવાબ મળ્યા પછી મને એક ગાડાવાળાએ કહ્યું : “ એક રૂપીઓ લઈશ. મેળાથી એક માર્ગલ દૂર ને અહીંથી બે ગાઉ, જૂની માણસ વગરની ધર્મશાળા છે.”

કોણ જાણે કેમ આખો રસ્તો મને ‘કાન્તબેનને લાવ્યો હતો તો ?’ એજ વિચાર આવ્યા કર્યા. નિર્જન સપાટ મેદાનો હતાં દિવસ સાવ ઝાંખો પડી ગયો હતો, ને ઝડપથી ઝાંખો થતો જતો હતો. ગાડાવાળો ખુબ ધીમે ગાડું ચલાવતો હતો. મેં ખૂબ ઉતાવળ કરી અને કંટાળી ફરી વિચારોમાં ડુબી ગયો. છેક રાતને આરે જે મુસાફરીનો કદિ અંત નહિ આવે એમ લાગતું હતું એ બે ગાઉનો અંત આવ્યો અને ગાડું એક જર્જરિત ધર્મશાળા પાસે આવી ઊભું. દૂર દૂર વાયવ્યમાં મંદિરના દીવા અને મેળાનાં અવાજ રહિત ચિહ્નો જણાતાં હતાં. ઉનાળાના અંતની, આ ધખેલી દિવસભર ઉંચી ચડેલી ધૂળ, શાન્ત થતી પૃથ્વી ઉપર સમતી-ઉતરતી હતી. ને દૂર સપાટ ક્ષિતિજ પર રાત્રી વિશાળ સંખ્યા છેલ્લા ભડકામાં સળગી રહી હતી. પગથિયાં પાસે ગાડું અટક્યું હતું. ઉંચા ઓટલા હતા. ઓરડાના દરવાજા બંધ હતા. કદાચ જગજીવન અહીં ન પણ હોય ! ઓટલાનાં ઉંચાં પગથિયાં ચડતાં જૂની લીસી ભીંતો કાળા અગ્નિની માફક સળગી ઉઠી. નીરવતામાં મારા જોડા ખખડયા ને ખૂણામાં કોઈ સૂતું લાગ્યું. મેં કહ્યું, “ જગજીવન !” પણ નીરવતા વિના કશું ન સંભળાયું. હું ખૂણા તરફ ચાલી ને ગયો તો, દૂર સંખ્યાને જોતો

ધ્યાનરથ જગજીવન, જેની આંખોમાં પણ તેજ હતું એવો, પડખા-
ભર સૂતો'તો. મોઢા ઉપર ખૂબજ દુઃખ લાગતું હતું. હું પાસે
જેસી ગયો અને કહ્યું : “જગજીવન!” તોય એ જોઈજ રહ્યો.
મારા મનમાં અકથ્ય બીક પેસી ગઈ. મેં એને હલાવી કહ્યું
“જગજીવન હું આવી ગયો છું.” એનું શરીર ખોખાંની માફક
ફરી ગયું. એકદમ અને ધીમે ધીમે મારા મન ઉપર મૃત્યુનો
અંધકાર છવાઈ ગયો. રાત્રી સંધ્યા, બીંતો, જગજીવન જાણે બધાં
દૂર અને નાનાં-ઝાંખાં થાય છે. ગાઢ કાળાશ વધતી જાય છે!
જગજીવન મરી ગયો. કોઈ પાસે નહોતું. અને ફરી મનને ખેંચી
જોતાં જોયું તો – જગજીવન મરી ગયો છે. તેની અસ્થિરતા તેના
સહવિચાર એનો પ્રેમ એની કલ્પના એની સરળતા એની ભૂલો
એ બધાંમાંથી કશાનું સુખદુઃખ હવે કોઈને કદિ નહિ થાય એમ
એ મૃત્યુ પામ્યો છે. મરી ગયો છે.

વી મો એ ટ લે

તમારાં
દુનિયાદારી હિતનું
રક્ષણ.

તમારી
વૃદ્ધાવસ્થાને
નિયંત્રિત
બનાવ
નાર

પ્રાણીઓ પણ અગાઉથી ઓરાક,
માળા, ઢરો, રક્ષી રાખે છે. બુદ્ધિ-
શાળી માણસ વીમો ઉતરાવે છે.

ધીમી પણ સાચી પ્રગતિ કરનાર શ્રી લાઇફ ઇન્સ્યુરન્સ
કું. કેટ, મુંબઈ. તમને એ રક્ષણ આપશે. —પૂછાવો.

ખરી પડતા વાળને ખરો ઉપાય

સૌભાગ્ય દેવીઓએ
સાચા દિલથી
સત્કારેલું

સુ વા સિ ત

ઝંડુ

કેન્થારડીન
હેર-ઓઇલ

વાળને ખરતા એકદમ અટકાવે છે
મગજને ઠંડક અને તાઝગી આપે છે
આજથીજ
અજમાવવા ખાસ ભલામણ છે.

ઝંડુ ફાર્મા-વર્ક્સ લી. મુંબઈ ૧૪

દુકાન:- ભાટીયા મહાજન વાડી, કાલ્યાણદેવી.

માથે નહાવામાં ઝંડુ રોઝપુ પાવડર વાપરવાથી વાળ સુંવાળા
અને ચકચકીત થાય છે.

ઓફીસ ટે. નં. ૨૭૬૮૦

ધર " " ૨૮૩૭૧

દાવાની તુરતજ પતાવટ માટે,
વિમાના કામની કોઈ પણ જાતની
મુશ્કેલી માટે :—

નવો વિમા લેવો હોય—

જંદગી—

આગ—

મોટર—

હરેક પ્રકારના કામકાજ માટે

 મળે યા લખે

મેસર્સ :—ખુશાલદાસ કુરજી પારેખ એન્ડ સન્સ,
વિહલ સાયાના બિલ્ડીંગ, મંગલદાસ રોડ,
મુંબાઈ—૨.

મી. સ્વમસ્થ ફૂન
પ્રકટ થએલ પુસ્તકો :

અચલા : પ્રણયકથાકાવ્ય.

વિનાશના અંશે, માયા : બે લાંબાં જીવન કાવ્યો

*

તુરતમાં પ્રકટ થનાર :

કાવ્ય સમુદય.
અજંપાની માધુરી.

*

પ્રકટ થનાર :

દિનરાત્ર : નાની વાર્તાઓનો સંગ્રહ.

લે. મોહન શુક્લ.

પ્રકાશક :

ભનુભાઈ ર. વ્યાસ.

C/o પો. બોક્સ નં ૫૫૧૩, મુંબઈ-૧૪.

